

Брана Димитријевић

У РАВНИЦАМА ПРИВИДА

**Српски војни санитет 1916. у Добруци
по сведочењима
др Милутина Велимировића и
др Владимира Станојевића**

Прво штампано издање
„Филип Вишњић“, Београд, 2008.

Електронско издање
Културна мрежа „Пројекат Растко“, август 2013.
у оквиру електронске библиотеке
„Историја медицине“

Садржај

Увод.....	3
Настанак и стварање Прве српске добровољачке дивизије	4
ВЕЛИМИРОВИЋЕВ РАТНИ ДНЕВНИК од 4. 8. до 7. 11. 1916. године (по грегоријанском календару).....	
Од Ренија до Чорноводе	8
Успостављање фронта – Бој код Кара–Синана.....	16
Битка код Кокарце	28
Затишје и долазак Шкотланђанки	35
Битка код Амзаче	40
Слом.....	47
У безбедности	54
Пребацивање на Солунски фронт	57
Завршна реч.....	58
Напомена.....	63
Захвалност	64

Увод

О санитету Прве српске добровољачке дивизије током ратовања у Дробруци, крајем лета, почетком јесени 1916. године, писали су непосредни учесници др Владимир Станојевић и др Милутин Велимировић. Станојевић 1925. па потом 1934. године,^{1 2} док су Велимировићева сведочења, ако се не рачуна други део његовог романа *Тешке године*, остала непозната.³ А састоје се од *Дневника* вођеног од 22. августа до 25. октобра 1916. године, по јулијанском календару, и два списка настала неколико деценија касније: *Српска војска у Добруци* и *Битка код Кокарце*. Дневник, међутим, није дат у рукопису, већ преписан (писаћом машином, латиница, формат папира А 4, уобичајен проред, страна 72); могуће је и коригован, изостављањем неких тугаливијих, младићких делова; сажиман и побољшаван стилски. Има дописивања руком када је реч о топонимима, именима учесника, руским називима и изразима. Оба каснија текста, *Српска војска у Добруци* и *Битка код Кокарце* позивају се и на *Дневник*, почет још у Одеси. Али, баш тих делова из Одесе нема. Чини се да је Велимировић за собом хтео да остави што више историје, војне и санитетске, а мало или ни мало, личне.

А живот му је био узбудљив. Рођен у Пироту 1893. године, већ у Београду је, као виши гимназијалац, школујући се, повремено гладовао. Потом у Москви, током студија медицине. Аустријски ултиматум и почетак Првог светског рата затећи ће га у Србији. У саставу санитета Моравске дивизије првог позива прећи ће 1915 Албанију. По завршетку кампање у Добруци наставиће студије у Москви. Одатле ће га, по избијању октобарске револуције отерати беда, гладовање, несигурност. У Србију ће доћи преко Сибира, Владивостока, Кине...

Знатан део ратних искустава баш из тог доба Велимировић је обрадио у романима *После Атената*, *Тешке године*, *Неостварена љубав*, *Путовање*. Али му је *Дневник*, и с књижевног становишта, најуспелији.

Да ли је помишљао да га објави? Изостављањем збивања (досађивања, трачарења, и свакојаких младићких размишљања) у Одеси, отпочињањем доласком Прве српске добровољачке дивизије у варошицу Рени на Дунаву, на ушћу реке Прут; и завршетком, после слома кампање, опет на левој обали Дунава, у селу Броска, недалеко од Делте, на путу за Измаил, *Дневник* је добио почетак и крај, у складу с радом српског војног санитета у Добруци, и особину да се одиграва у простору, не само у времену, што му даје посебну живост. Али...

Није га објавио. Уместо тога написао је тридесетак година касније, ослањајући се и на *Дневник* други део романа *Тешке године*, који носи назив *Ван домовине*, поглавља *Српска добровољачка дивизија* и *Добруца*. У роману, међутим, збивања нису усмерена ка санитету него ка војевању, махом кроз приче рањених учесника. Но, у роману се могу наћи одељци којих од речи до речи има и у необјављеним текстовима *Српска војска у Добруци* и *Битка код Кокарце*, а гдекад и у *Дневнику*.

Како год било, санитетска збивања и војевање у Добруци не заслужују заборав; па Велимировићев *Дневник* уз припомоћ Станојевићевих текстова и већ поменути два Велимировићева списка, и најзад података које садржи *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926.*, гдегде и самог романа *Тешке године*, допуштају много јаснији увид у ту, ипак, трагичну повест, и тадашње привиде.

¹ Владимир Станојевић: Историја српског војног санитета & Наше санитетско ратно искуство, Београд, 1925. стр. 423–432.

² Pukovnik dr Vlada Stanojević: Моје ратне beleške i slike, Ljubljana 1934.

³ Др Милутин Велимировић, заоставштина, Архив САНУ 14.325

Настанак и стварање Прве српске добровољачке дивизије

До формирања Прве српске добровољачке дивизије 1916. године у Русији дошло је, пише Велимировић, неочекивано и на необичан начин. Вести о победама српске војске у току 1914. године допрле су и до Сибира, те су код заробљеника Срба и припадника других словенских народа, иначе аустроугарских поданика, изазвале не мало узбуђење. Многи су желели да оду у Србију и да се на страни Срба боре. И, почеше се обраћати српском посланству у Петрограду (Г. Мирославу Спалајковићу); те је после преговора са руском владом добијена сагласност за прикупљање добровољаца.⁴ Једна таква група већ је 1915. године доспела до Србије, пре њеног слома;⁵ али је наредна, због неповољног развоја ратних догађаја, застала у Ренију, и морала је натраг у Одесу.

Од ње је формиран Српски добровољачки одред, па батаљон, па пук. А када је српски војни изасланик у Русији јавио влади на Крфу, да се које у Одеси, које на путу за њу, стекло већ око 12.000 добровољаца, фебруара 1916. године образована је командна јединица дивизије, а у Одеси њен привремени Штаб.

⁴ Формирање добровољаца од заробљених војника једне стране силе била је нова појава с гледишта међународног ратног права, утолико теже решива што је руски цар Никола Други био иницијатор сазивања Хашке конференције 1898. године, чија је последица потом била Хашка конвенција из 1907. године. А њоме су се потписнице обавезале на стриктно поштовање прописа о неупотребљавању заробљеника чак ни на радовима који би *посредно* били уперени против њихове земље. Томе је супротстављено начело о добровољном опредељењу заробљеника за борбу не против своје отаџбине, већ против угњетача. Осим легитимистичког става руске владе, у које се потоње није уклапало, постојала је и бојазан од репресалија према већ заробљеним Русима. Отуд оклевање. Но, слично питање било је покренуто још у августу 1914. године од стране Чеха и Пољака. Напослетку је нађено решење, јер су са српске стране, изнети чврсти докази да Немачка и Аустроугарска, иако потписнице Хашке конвенције, још од почетка рата ту исту конвенцију газе, па је Русија у сагласности с осталим члановима Антанте, одобрила формирање добровољачких јединица, уз услов да оне буду првенствено употребљене против држава из којих ови добровољци нису били; у овом случају против Бугарске и Турске и Немачке. (Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926, Просвета А.Д. — Хоровиц & Димић, Београд; стр. 8–9.) Међу тешкоћама и сметњама била је и једна која је долазила из руских конзервативних кругова, пише 1934. године Станојевић (Моје *ratne beleške i slike*; стр. 93–94.). То је акт полагања заклетве. Ти руски кругови, васпитани у старинском феудално–конзервативном духу, сматрали су већ једном дату војничку заклетву као светињу, која се не може погазити ни из каквих побуда, па ни из национално ослободилачких. Наша честа приватна пријатељска објашњења, да национално потлачени не могу бити везани заклетвом на доживотну верност према својој угњетачу, нису имала код пријатеља Руса никаквог успеха.

Овај покрет су иначе, пише Станојевић (Моје *ratne beleške i slike*; стр. 82), јако помогли својом акцијом и пропагандом по далеким и раштрканим руским заробљеничким логорима Мирко Комненовић, Душан Семиз, Сибе Миличић, Марко Рукавина, М. Голубовић. У Петрограду Спалајковић, затим српски војни аташе у руској Врховној команди, пуковник Лонткијевић, српски конзул у Одеси, Цемовић, делегат српске Владе у Одеси за набавку хране за војску Шајновић, заједно с интендантским мајором Пејовићем и коњичким мајором Владимиром Ковачевићем и најзад ондашњи агилни трговац Аца Ћирковић, који је у то време живео у Одеси.

⁵ Неколико стотина добровољаца узело је удела у борбама Власинског одреда 1915. године против Бугара. (Споменица, стр. 9.) Зборно место тих првих добровољаца било је у Одеси, одакле су потом лађама Дунавске флотиле, којом је командовао адмирал Весјолкин, пребацивани у Прахово. (Stanojević: Моје *ratne beleške i slike*, стр. 82.)

Већ половином априла 1916. године, команду је, стигавши с Крфа, преузео ђенералштабни пуковник Стеван Хацић. Дивизија је добила назив *Прва српска добровољачка*.⁶

С Крфа у Одесу је, вели даље Велимировић, послато још 130 људи:⁷ команданата пукова и батаљона и командира чета, референата свих родова оружја и струка, командира и припадника санитета. Међу потоњима, био је с обзиром на своје добро познавање руског језика, и Велимировић, лекар, до тад лекарски помоћник Трећег пешадијског пука Моравске дивизије првог позива, редов.

Раздељени у мање групе, стизали су околу наоколо, преко Рима, Париза, Лондона, Норвешке, Шведске у Русију, у Одесу.⁸

Дивизију су, пише Велимировић, сачињавали млади и снажни људи који су већ прошли кроз рат. Већином су се као припадници аустроугарских армија добровољно предали Русима, што није било безопасно. Доласком у Сибир за њих је ратовање било завршено. Многи су се по тамошњим паланкама већ лепо снашли. Радили су на имањима, живели добро. Али, надвладало је родољубље.

По националном саставу сачињавали су је претежно Срби, преко 90%, остатак су чинили Хрвати, Словенци и Чеси; потоњи нарочито међу официрима и подофицирима. Срба је највише било из Босне и Херцеговине и Војводине.⁹ Физички и морално првокласан састав, јер је авантуриста, истиче Велимировић, било мало.

Дивизија је ушла у састав специјалног – *Особог* – 47. руског корпуса, намењеног фронту у Добруци. А како је њено опремање пало на терет Русије, наоружана је старим брзометкама, са муницијом без шаржера, и најпростијим гвожђем уместо бајонета, које се није дало ни углавити како треба. И митраљези беху стари, аустријски, без штитова.

⁶ Са називом дивизије није ишло баш сасвим глатко, јер је од неких официра добровољаца предлагано да она одмах добије назив југословенска; па и то да њено постојање буде политичка манифестација, како би се тиме а не борбом на фронту, пред целим светом исказао дух југословенства. Преовладало је гледиште да је добровољачка дивизија пре свега борбена јединица, и то с међународно правне таче гледишта српска, (јер другојаче не би ни могла бити формирана!) те су јој крајем јуна 1916. године, пред Саборном црквом у Одеси свечано раздељене заставе бивших српских пешадијских пукова другог позива: 2., 6., 7., и 11. (Споменица, стр. 11.) А као орган југословенске солидарности и агитације у корист добровољачког покрета, у Одеси је покренут лист *Словенски југ*, који је излазио два пута недељно. Штампан је ћирилицом и латиницом. Читао се и по унутрашњости Русије, а допирао и изван њених граница. (Споменица, стр. 19)

Занимљиво је, међутим, да је др Владимир Станојевић свој рад (1925) *Наш санитет у Добруци* потписао као: Управник Првог лазарета Прве добровољачке дивизије у Добруци, изоставивши реч *српске*. (Станојевић: Исто, стр 423.)

⁷ Списак официра, војних чиновника, подофицира и војника при поласку с Крфа за Русију дат је Споменици: стр. 13–14.; а постоји и код Станојевића (1934); стр. 83–84.

⁸ У Хацићевом извештају послатом 28. априла 1916. године Врховном команданту, Њ. В. Престолонаследнику Александру на Крф, стоји: „У Одесу сам стигао сам 21 официром, 4 чиновника, 3 медика, 14 подофицира и редова. Остале групе су, по наређењу Г. Министра Председника, задржане у Лондону. Наредио сам да и оне продуже пут преко Шведске за Русију.“ (Споменица, стр. 17) Неутрална Шведска, мало више ипак наклоњена Централним силама, нерадо би гледала на пролазак веће групе страних официра, подофицира и војника, преко њене територије, те су ови и путовали део по део, у цивилу.

⁹ Према истом Хацићевом извештају, у Одеси је до тада било прикупљено 9.733 добровољаца, међу којима 262 стројева официра, 3 санитетска и 7 медика. Официра је било 120 Срба, 90 Хрвата, 40 Словенаца, 9 Чеха и 3 Русина. Међу војницима, извештава Хацић, највише је Босанаца, затим Банаћана, с Бачванима и Барањцима, на трећем месту су Славонци с Личанима. Из Србије има 147 војника и добровољаца од којих је већина 1915. године прешла из Крајинског округа у Румунију, па отуд приспела у Русију. (Споменица, стр. 17 и 18)

Дивизија није имала своју артиљерију, ни коњицу. Касније јој је додељена једна артиљеријска бригада и ескадрон Црноморског коњичког пука.

Насупрот томе, санитет је био опремљен чак раскошно.

Образована по формацији руских пешачких, дивизија је, вели др Владимир Станојевић, имала укупно 16.000 људи;¹⁰ а од санитетских јединица три: Дивизијско Завојиште, два Лазарета¹¹ и четири пуковска санитетска одељења.¹²

Разлика између српских пољских болница и руских лазарета је знатна; и то у свему, истиче Станојевић. Руски дивизијски лазарети имају више персонала, пунију и богатију санитетску, апотекарску и интендантску опрему, јачу и првокласну комору, са чврстим и zgodним коњима за вучу и јахање.

Већ 10. јуна 1916. године, по јулијанском календару, а по грегоријанском од 23., Први лазарет, којим је Станојевић командовао, отворен је у Одеси и почео је рад на примању и лечењу болесника.¹³ Одатле је 2. августа, по грегоријанском календару, који ће од сада бити коришћен, добио наређење за полазак с дивизијом на фронт, те је 5. августа, пише Станојевић, стигао у варошицу Рени на Дунаву. Чекало се да Румунија на страни Антанте ступи у рат.

¹⁰ Бројно стање људства на дан 6.09.1916. године износило је 18.510. (Споменица, стр. 68–69.)

¹¹ Под руским утицајима лазарет је и у нашем језику означавао војну болницу, превејалиште, обично близу бојишта. Та иначе италијанска реч (*lazzaretto*) означава прихватилиште за тешке, неизлечиве болеснике, и карантин (контумац).

¹² Станојевић, међутим, изоставља Дезинфекциони одред. (Споменица; стр. 67.) Упркос томе, његови подаци су у поређењу с оним који се наводе у *Споменици*, што се санитета тиче, прецизнији.

¹³ Станојевић детаљније не описује рад Првог лазарета у Одеси, чак ни у „Мојим ратним белешкама и сликама“, али се из Наређења команданта дивизије од 5. августа 1916., за спрему јединица за предстојеће транспортовање жељезницом, дознаје да су били откривени случајеви заразне очне болести, трахома. Извод из наређења гласи:

– Све војнике који се налазе у болницама одмах превести у допунски батаљон.

– Све трахоматозне болеснике, који су већ одвојени као заразни, упутити у допунски батаљон, где ће се за њих устројити засебно одељење, под управом трупног лекара овог батаљона. (Споменица. стр. 38.)

Станојевић је, насупрот томе, издашнији када описује свој лични живот у сасвим новој, братској руској средини. „Свикавање с тим новим животом ишло је брзо и неосетно, јер су нас и власти и друштво предусретали свуда тако топло и пријатељски, да се нисмо ни осећали у туђини. Сама, пак, *красавица* (лепотица) Одеса, упркос рата пружала је слику изобиља. Пролеће, море, озеленело дрвеће по булеварима и дивном парку на високој обали поред мора, богате радње, пуне кафане и жива улична врева с великоварошким трамвајским и колским саобраћајем, велика позоришта с првим драмским и оперским снагама у пуном јеку сезоне, безбројни варијетети и други слични вечерњи етаблисмани са свим осталим обиљем једне гостољубиве, безбрижне, велике, културне вароши — ето шта је све пружала Одеса у то време, не тражећи у замену ништа друго...“ (V. Stanojević: *Моје ратне beleške i slike*, стр. 95.)

ВЕЛИМИРОВИЋЕВ РАТНИ ДНЕВНИК
од 4. 8. до 7. 11. 1916. године
(по грегоријанском календару)

Од Ренија до Черноводе

4. 08.1916.: Долазак воза у Рени, око подне. Кратак пут од станице до будућег нашег логора. Терен – степа са спрженом травом, без иједног дрвета. Храна – добра. Вода – не ваља.¹⁴

Логор је подједнако удаљен од станице, вароши и пристаништа. Гола степа отеже се у недоглед. Наш Други лазарет смештен је између Првог лазарета и Завојишта.

*

Према Станојевићу (Моје ratne beleške i slike, стр. 96.) „Хитан и изненадан одлазак дивизије и то у правцу Дунава, то јест, Балкана, унео је велико одушевљење и уселио у све нас најбоље наде. Мала и погранична руска варошица Рени одједном је оживела. Одмах иза ње, на једној великој пољани поред Дунава, изникло је небројено шатора, зачуо се весели и снажни војнички жагор, рзање и њиштање огромне масе јужноруских коња“.

*

Врло леп поглед на Дунав, бележи Велимировић, и на равницу преко Дунава на удаљене брежуљке у Добруци. Варош Рени утонула је у зеленилу. По подне прошло у подизању шатора. Удесио сам свој, мада ветар продире и прети да га однесе. Још нисам био у вароши, али јесам на пристаништу, доста великом, које се тек уређује. У ноћи се далеко преко Дунава види осветљени Галац на румунској страни.

Чудновато изгледају наши логори са непрегледним редовима шатора у голој стеги, која се губи на празном хоризонту. По броју становника Рени није већи од наше дивизије.

5.08.: Храна – добра. Вода – рђава. Ничег нарочитог у току дана. Подигли два велика болничка шатора, уређивали логор, из кога нећемо тако брзо кренути као што се мислило.

После подне отишао у варош. Није ме одушевила. Дугачке, праве улице с ниским кућама и страховито много прашине. Био са нашим комесаром и писарем, Русима, који ми изгледају добри људи.¹⁵

Вратио сам се доцкан, по мраку газећи по дубокој, топлој прашини. Доцније стигоше комесар Федатов и писар Тесик. Остали смо у дугом разговору. Комесар је интеллигентан, добар, пријатан човек.¹⁶

6.08.: Храна – добра. Вода – не ваља. Добили смо чај. Дани врели. Ноћи хладне. Читавог дана безначајни послови. Монотono.

Примих карту од Милорада из Солуна.¹⁷ Добио је вести из Србије, да је Драгиња, наша сестра, болесна. Бојим се, опасно.

Тешко расположење обузима ме на махове. Живот бесмислен. Време пропада узалуд. Човек наилази на разне гадости, које га чине још суморнијим.

¹⁴ Према Наређењу команданта дивизије од 31. Јула 1916. године, све санитарске јединице чиниле су 10. ешалон који је 2. августа 4.35 часова кренуо возом из Одесе. (Споменица; стр. 40.)

¹⁵ Персонал дивизијског лазарета такође устројен по руским прописима био је мешовит. (Детаљније: Станојевић, 1925, стр. 424–425.)

¹⁶ О Федотову, у роману *Тешке године*, Велимировић, међутим, каже: „Економ лазарета Федотов, интеллигентан и окретан, имао је у својим сивим очима нешто тешко и скривено и онда кад би се показивао отворен и искрен. Његов осмех личио је више на маску и дугогодишњу, добро увежбану глуму. Одмах по доласку нагласио је да је он прави руски племић.“ (Милутин Велимировић: *Тешке године*, Братство–јединство, Нови Сад, 1954.)

¹⁷ Од најстаријег брата, тада у чину резервног санитарског капетана друге класе, трупног лекара 20. пука Тимочке дивизије. (Александар Недок: *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/1916 — рад војно–санитарске службе*. АМД систем, Београд, 2006; стр. 88–89 и стр. 172.)

На фронтovima затишје. Ноћи мирне. Површином Дунава бразда месеца; светлуца вода, а у даљини Галац.

Био поново у вароши. Ничег интересантног, сем градског клуба и малог парка, који је препун света, нарочито женског, али је мало интересантних, интелигентних лица. Наши официри већ ухватили везе. Пролазе парови у веселом и живом разговору.

7.08.: Храна – добра. Вода – чај.

*

Још у Ренију су, пише Станојевић, Руси морали да снабдевају своју и нашу војску довлачећи велику бурад за воду.

*

Удешавамо логор. Изгледа да нећемо ускоро кренути. Време лепо. Дању врућина. Ноћи свеже, мирне, просто дивне. Болничког посла нема. Понеки пролив, лака сунчаница, ранице на ногама.

*

Станојевић, међутим, наводи да су у Ренију имали и случајеве маларије „у знатнијој мери“.

*

Командир (санитетски капетан друге класе др Драгутин Костић), ме је поставио за дисциплинског старешину. Треба да му подносим рапорт о владању особља – војника и болничара. А сви добри, послушни.

У чему, ето, пролази живот, најлепше године? Ситничарење, непродуктиван рад. Досадно. Неизвесност, ишчекивање. Дунав, а под њим Балканско полуострво. Негде далеко је наша земља где су моји. И тешко и чудновато. Скитачки живот. Кад ће се и где завршити? Тешке су ноћи, иако дивне.

18.08.: Храна – добра. Вода – чај. Наш логор лепо изгледа. Стигла Друга бригада из Бендерија (из Бесарабије), улогорила се. Личимо на праву степску војну варош, просторно једва мању од Ренија. Правилно разврстани пукови, велики шатори штабова и лазарета, сврстане коморе, дају леп изглед плански изграђеног места, само без зеленила.

Изјутра трубе рано оглашавају почетак дневног живота. Настаје жагор, падају команде, њиште коњи и оживљава степа. Увече трубе враћају мир.¹⁸ Логор замире, степа утоне у тишину. Док официри, попут сенки, журе у ноћни живот.

Наш лазарет је прописно уређен. Само је атмосфера тешка због командира. Кад смо из Одесе полазили свима нам је одржао ватрени говор и одушевио нас. У Ренију се сасвим изменио. Вели, због дисциплине. Испред шатора има вењак од прућа. Под њим седи, чита, пије и прима госте.

Изјутра му подносим рапорт. Све је, кажем, добро. Људи су стварно добри и послушни. Никога нисам, до сад, извео на рапорт.

А он ме зивка, грди, закера, трује живот. После се смири. Зове ме на пиће, налива чаше, шали се, смеје, прича вице. Нарочито добро имитира Јевреје и Татаре.

Од самог јутра почиње инспекцију кроз наш логор. Без чизама је, у патикама, корбач му је у руци. Прође намрштен. Маше корбачем за леђима. Нађе ли да нешто није у раду разбесни се, шамара, шиба корбачем, па се намрштен, љутит врати под свој вењак и оданде ме зове гласом громовника. Одлазим мислећи да ће се тек на мене сручити силна бура, а он се задовољно смеје. Седи. Каже ми. Шта причају? А!? Зорт и компанија! Да виде шта је дисциплина! Налива чашу, задовољан што је у људе улио страх. Улио је страх, али је изгубио симпатије које беше стекао у почетку.

Живахни Банаћанин, болнички писар Бошко, наденуо му је име *зуба*, те сви сад тако називају командира у међусобним разговорима. Не знам кад ми је горе. Кад ми због нечег

¹⁸ Према тексту командантове Наредбе бр. 125. ратна обука дивизије није још била довршена. (Споменица. Стр. 40)

нешто пребацује, или када ме осуди да му сатима правим друштво. Тада је чак претерано љубазан, пажљив.

Кад нема посла, не брани ми да идем у варош. Али тамо за млађе чиновне, а ни по материјалним могућностима, нема изгледа за неки провод.

Добили смо још једног медикара, Словенца Ерата. Симпатичан, пријатан младић. По чину је потпоручник. Делим са њиме шатор. Он готово сваке вечери одлази у варош и враћа се доцкан.

Јуче смо имали смотру. Вршио ју је генерал Зајончковски, командант корпуса у чијем је саставу наша дивизија. Испала је одлично. Постројени пукови, са осталим јединицама, изгледали су дивно. Генерал их је обилазио и поздрављао српским поздравом „Помаже Бог.“ А потом би се из хиљаде грла проломило: „Бог ти помогао!“¹⁹

Ми смо са нашим лазаретом, с колима и људима, стајали неколико сати на јаком поподневном сунцу, чекајући свој ред. Пре смотре много нервозе, вике, шамарања, шибана корбачем за ситнице.

Најзад је генерал у пратњи својих ађутаната, команданта наше дивизије и начелника Штаба, дошао и до нас, те се сви скаменише. Свита застаде на одстојању у ставу мирно. Тајац. Генерал поздрави, војници сложено одговорише. Наш командир му приђе и очевидно узбуђен поднесе рапорт. Генерал се рукова с официрима, понеког запита нешто, одмери својим сивим очима, али летимично, целу групу; и мала поворка оде даље.

При одласку командант дивизије, пред свима, прекори нашег командира, јер је генерала титулисао са „ваше превасходитељство“ а требало је „ваше високо превасходитељство“.

Ипак, смотра је код нас испала добра. Само је наш командир био смућен, незадовољан због свог малера; док су војници, баш због тога, били задовољни.

Генерал се није поздравио самном, иако сам стајао до Ерата. Није ми стало до његовог поздрава али ме је заболела разлика у истој војсци. Ерат потпоручник. И чин и плата. А ја редов без плате. Обојица смо медикари, имам и више положених испита од њега. А бајаги смо – иста војска.

*

Та неравноправност, пише касније Велимировић, била је последица пропуста српске Владе и Врховне команде на Крфу. Нарочито велика грешка беше у томе што командант добровољачке дивизије ђенералштабни пуковник Стеван Хацић још пре доласка у Одесу није унапређен у чин ђенерала. Те је спрам савезничких, руских и румунских команданата, иако на челу најпозданије и најборбеније војне јединице, по чину био у подређеном положају. Стога је, командант 47. корпуса често Прву српску добровољачку дивизију додељивао неком од руских команданата, најчешће команданту 61. руске дивизије, генералу Симанском, а они су, потом, располагали српским батаљонима па и пуковима како су хтели, крњећи састав добровољачке дивизије и у одсудним биткама. Да је Хацић био у чину генерала, тако нешто не би било могуће, те би се избегле многе жртве.

Слична, погубна пракса, настављена је, међутим, и по стварању Краљевине СХС. Некадашњи официри поражене монархије брже су долазили до унапређења од прекаљених официра до јуче победничке српске војске.

*

После смотре морао сам да неко време поседим с командиром и слушах његова вајкања. Шта каже генерал... Еееее... Треба да знам, као руски ђак, како се титулишу старешине! Бреее... Као да сам на универзитету то учио!?

Увече оде у варош да се смири. Разиђоше се и официри. Дуго нисам могао да заспим. Седео сам пред шатором с Бошком писарем, причали смо о кући, повратку, гледали далека светла Галца.

¹⁹ Поздрави и команде биле су на српском језику.

26.08.: Храна – добра. За пиће – чај. Много је прошло како смо овде. У низу једноликих дана било је и неколико догађаја. Лазарет је добио попуњу. Три лекара. Два руска Јеврејина, др Гомберг и др Мутермилх, и Рус др (Лав) Поливц. Уз њих и апотекар, Чех, Бедрих Коржинек. Добили смо и одред руских фељчера.²⁰

Лекари су у чину руских капетана, апотекар је наш потпоручник. Др Гомберг познаје мог брата Бору и његову жену Марису још из Харкова,²¹ и каже да је његов брат врло добар њихов пријатељ.

Сад имам много мање посла, јер су ми отпале аптека и вођење болничких листа. Др Гомберг ми објашњава шта је са којим болесником. Изгледа да је веома спреман лекар и да ћу уз њега доста научити.

Прва два дана седео је др Гомберг са нашим командиром испод оног вењака. Командир га је одушевио познавањем неколико језика, књижевности и друштвених питања. Заиста, рече нам др Гомберг, редак човек. Енциклопедиста, добар, пажљив, интересантан.

Уме, одиста, наш командир да буде занимљив и љубазан, просто сладак, али за оног који га не познаје. Те др Гомберг беше изненађен што Ерат, који је већ имао прилике да осети командирову чудну нарав, и ја, не делимо његово одушевљење.

Али када су једном у разговору дотакли и јеврејско питање, командир, иначе, јудофоб, осу без устручавања по Јеврејима. Др Гомберг оста запањен. Хтео је, изгледа, да нешто одговори, али се командир, по своме обичају, издра на њега. Испод вењака се чула свађа, а потом је др Гомберг сав узрујан дуго шетао сам самцит по кругу. Тек потом је дошао да се изјада Ерату и мени.²²

Добих сто рубаља од брата Боре из Благовјешченска, те сам се снабдео готово свим потребама и спремио се за поход. Прича се да је Румунија стала на страну Антанте, да ће сваког часа ступити у рат. А то чекамо с нестрпљењем.

Од Милорада сам добио неколико дописница са Солунског фронта.

Радосно јавља вести од наших из Србије. Сви су здрави и налазе се у Крушевцу. То ме је много обрадовало. Често мислим о кући, страхујем, а сада сам се, не сасвим, успокојио. Питам се откуда моји у Крушевцу? Волео бих да знам нешто више, али довољно је и ово. Само кад више нису у Куршумлији, под Бугарима.²³ Мој брат Веља је такође добро.²⁴ У Атини је.

Јавља да ће можда са неколико ђака у Француску. Сад они више брину о мени, јер нису добили никакве вести.

²⁰ Велимировић пише по руском *фелчер*. Код нас фелчер или велчер, ређе: величар, велићер, велчер, веничар. Раније: војни хирурзи, код нас руски, у српско–турским ратовима 1876–1877. По увођењу асепсе и антисепсе, и приступања хирургије медицине, фелчери су постали лекарски помоћници. Реч је пореклом немачка: *Feldscher*. Формацијски, руски лазарети су имали 4 старија и 6 млађих фељчера.

²¹ Треће по реду дете, а други син проте Милоша и Јелене, Борислав рођен 1880. године у Слатини код Зајечара, умро у Београду 1944. године. Студирао је ветерину у Петрограду и Харкову. Радио као бактериолог на производњи имуносерума, у сибирским градовима Омск, Томск, Чита, Благовјешченк. Најдуже као шеф Пастеровог института у Хабрину. (Гојко Антић: Велимировићи, Ступови, Андријевица 1996.; стр. 107–120.)

²² У роману командир Панта др Гомбергу дословце каже: „Јевреји су пауци. Они су сву Русију обмотали својим мрежама, и они ће је упропастити.“

²³ У бугарској окупационој зони прота Милош Велимировић, као угледник и осведочени родољуб, два пута је са члановима своје породице морао у збег. У Крушевцу је до краја рата, с породицом, боравио у избегличком логору. (Гојко Антић: Исто, стр. 35.)

²⁴ Велимир Велимировић, млађи брат Милутинов, девето дете, а четврти син проте Милоша и Јелене, рођен у Пироту 1895. умро у Сплиту 1971. године. Матурирао 1914. године. Повлачење 1915. године, затекло га је на месту учитеља у селу Четирицу, код Куманова. Албанију ће прећи заједно с братом Милутином.

Стигли су возом коњи за наша извиђачка одељења; сибирски, лепо и снажни, малог раста, код свих су изазвали пријатно расположење. Банађани, официри и војници, одмах су их испробали. Јурили су на њима по степи, док су их остали посматрали са задовољством.

Из дивизије отишло 86 Чеха војника и подофицира, јер се формира чешки пук у Кијеву. Од официра Чеха, којих има ваљда исто толико, нико није хтео да напусти дивизију. Сви они већ добро говоре српски. Њихов останак изазвао је необично пријатно расположење.²⁵

Прича се да се у Одеси већ формира Друга српска добровољачка дивизија. Чак је прочитана царева наредба којом он испоручује свој поздрав добровољцима.²⁶ По свему изгледа да ћемо ускоро у Добруцу.

Имали смо једне вечери велику непогоду. Над степом су се од запада зацрнели густе облаци. Потом су по тој завеси шарале муње. Тугаљиво је тада изгледала бескрајна степа са својом жућкастом, спрженом травом.

По подне је наступио јак ветар. Изврнуо је многе шаторе, неке умало није однео. Уз непрекидну грмљавину сручио се потоп. Сат непогоде потрајао је као читава ноћ.

Имали смо и једну свадбу, на којој бејаш девер. Венчао се наш чиновник Рус, Белик. Млада допутовала чак из Полтавске губерније, да све то обаве пре него што одемо на фронт, а она постане мати. А до тога није далеко. Права руска свадба. Вечера у једној молдованској кући у вароши. Гозба. Биле две врло лепе девојке, једна Рускиња, друга Румунка, врло лепо грађена. Гледали смо се читаве вечери, причали, забављали се. У логор сам дошао доцкан по ноћи. С мислима о лепој Румунки дуго нисам могао да заспим.

28.08.: Храна добра. Чај.

Јуче је Румунија објавила рат Аустрији. Неописиво задовољство обузело је целу дивизију. Официри су по пуковима прослављали тај догађај. И ми смо у лазарету: др Лав, чиновници, Ерат и ја. Пописмо уз здравице две боце „Марсале“, које је Мика Фоки²⁷ донео из Галца. Прича се да су Румуни

²⁵ Изјавили су, написаће касније Велимировић, да пред одлазак на фронт не могу напустити војнике са којима су целог лета вежбани и сродили се с њима. Свих 75 официра Чеха отишло је у Добруцу, храбро су се борили, а осам их је погинуло. После рата сви су одликовани медаљама Краљевине СХС, које је преживелима или члановима породица лично уручио генерал Стеван Хаџић, некадашњи командант Прве српске добровољачке дивизије, тада Министар војни.

²⁶ Прочитана је депеша генерала Зајончковског упућена пуковнику Хаџићу: „Седмог августа (20.08. по грегоријанском календару) имао сам срећу представити се Господару Императору. Његово Величанство изволело је наредити ми да повереној Вам дивизији предам Његов владалачки поздрав. Срећан сам да Вам јавим о овој владалачкој милости. Господар Император се са задовољством сећа смотре над дивизијом. Зајончковски.“ (Споменица, стр. 44)

²⁷ Мика Фоки ветеринар. Велимировић га је у роману овако описао: „Сви који су дошли Крфа били су подељени у две групе — на официре и не официре; у не официре долазили су медицинари заједно с подофицирима и посланима. Једино је Мика, који је убрзо добио назив Фоки, припадао официрима. Већ раније је путовао у Русију ради набавке коња. Окретан и мајстор за све — да начини познанство, да друге упозна, да набави све потребе старијим официрима — умео је да прича и да за десет минута одушеви саговорника. Кад би се упознао с неким Русом, већ би при крају разговора био на *ти*. Грлио се, смејао, а Рус би га позивао да дође његовој кући. Како је био лепо обучен и стално у друштву официра, и како је по кафанама увек плаћао цео трошак, који би му официри надокнадили одмах по изласку из кафане, то се (у Одеси) код Руса стварало мишљење да је Мика српски принц. По еполетама се видело да нема официрског чина, а да је стално у друштву виших официра и све плаћа!... У кафанама код „Рабина“ и „Фанкони“, где се скупљао отмен свет, српски официри били су стални гости. Од дуга времена занимала их је Микина авантура, па су му неки из шале указивали нарочиту пажњу и давали му новац да он плаћа. А Мика се временом унео у улогу принца. При одласку из кафане гласно би позивао келнера, вадио крупан новац, давао велики бакшиш, лагано облачио рукавице и, пошто би му келнер запалио цигарету, полазио је смешећи се, лагано климајући главом гостима.“

већ почели офанзиву у Трансилванији, и да успешно надиру. Све је захватило добро расположење, с вером у скору победу и завршетак рата. За два дана почеће укрцавање у лађе и шлепове, транспорт Дунавом до Чорноводе.

Стигла и руска војска. Пролазила је њихова пешадија и улогорила се у стени. Стигле и артиљеријске батерије. Једна која се задржала код нашег лазарета, подсећала је на цигански логор. Наши су очекивали много више. Официри из наше дивизије незадовољни су наоружањем. Пушке су старе, са муницијом без шаржера. И митраљези су стари и, кажу, да се често кваре.

Изгледа да је руске војске мало. Неки се, опет, надају да ће бити доста Румуна, мада по причању нашег командира, командант пристаништа руски адмирал Весјолкин, нема великог поверења у Румуне. О адмиралу се, међу нашим официрима, прича да је ванбрачни син цара Александра Трећег, те је по томе, брат цара Николе Другог. Много личи на цара, а и с њиме је, кажу, на „per tu“. Духовит, веселак, воли Србе, и често позива наше официре на свој брод, на вечеру. По њему „Румуни нису нација него професија. Жене код њих дају, а мушкарци примају.“ Ако је и од царевог брата није коректно.

*

Дани су пролазили, пише Станојевић, Румунија се не миче, нити даје ма какве охрабрујуће знаке. Почине нас издавати стрпљење, чују се и први песимистички гласови. Почетком августа (по јулијанском календару) долазе нам у госте из Букурешта тамошњи наш посланик Маринковић и војни аташе пуковник Андоновић. Адмирал Весјолкин, који има штаб одмах до нашег логора, на самом пристаништу, на Дунаву, који је не само Командант дунавске ратне флотиле, већ и шеф обавештајне службе за Румунију, приредио је у част наших гостију свечан ручак, на својој адмиралској лађи. Позвао је и велики број наших официра. Био је по руски весео, добродушан и гостољубив, па је занимао за време ручка на духовит начин цело друштво. Он је био с царем на „ти“ и говорило се да је ванбрачни син Александра Трећег, јер је по лику био исти покојни Цар. Због тих својих јаких „леђа“ био је слободан, отворен, категоричан у изражавању. О главној теми, да ли ће Румунија ући у рат, говорио је да у то не верује, а затим је почео давати своју карактеристику Румуна и Румунки, која је одавала човека крајње разочараног у Румунију. Наш посланик и војни аташе нису се у свему слагали с том оценом, додајући са своје стране још понешто. Иако лепо почашћени, са тог ручка смо сви отишли крајње обесхрабрани.

*

Не знамо ни колико ће Румуна ратовати у Добруци, наставља Велимировић, јер су све своје трупе послали у Трансилванију. Адмирал и многи Руси, официри из штаба корпуса, надају се да се Бугари неће борити против некадашњих својих ослободиоца Руса. Али официри, Србијанци, нису тог мишљења.

И поред свега, код свих постоји чврсто уверење да ће наша дивизија уз Русе и Румуне, најдаље за месец дана бити у Србији.

У лазарету је велика нервоза и тешка атмосфера. Командир је болестан – нешто му се ствара на незгодном месту, поред чмара, гнојна колекција, апсцес. Љут је, сваки час праска.

Стављам му облоге а др Гомберг каже да се то за који дан мора просећи. Написао сам писма: Бори у Благовјешченск, кући у Србију, преко Црвеног крста, Милораду на фронт, и за њега и за Вељу; јер где је Веља не знам. Полазимо на фронт и сви смо, наравно, узбуђени. Полазимо са много нада. Очекујемо победоносно наступање. Али, рат је – рат. Изашао сам у степу после повечерја. Остао дуго лежећи у сувој трави. Мистична је и тешка ноћ у стени, по којој су ниски редови војничких шатора. Спавају војници који ће за који дан у борбу. Над степом и над логором лебдела је нека бескрајна туга и чежња. Вратих се у логор, али не беше ни апотекара, ни Ерата. Стигоше тек пред зору.

31.08.: Храна добра. Чај.

Јутрос је почело укрцавање наше дивизије за Чорноводу. Отишао је Први лазарет. Са срећом.

*

Станојевић каже: 15. августа, по јулијанском календару, а то је 28. август по грегоријанском, дан по објави рата, те је Велимировић прецизнији.

*

Данас су се укрцавали наши пукови и руска артиљерија.²⁸

Шлепови пуни војске кренуше уз Дунав с песмом и свирком на хармоници и узвицима „ура“. Нарочито одушевљење код војника изазвале су две српске лађе – „Таково“ и „Ђердап“ – које су за време аустроугарско–бугарско–немачке навале успеле да се спусте низ Дунав и склоне у Ренију.²⁹

*

Некима су се очи напуниле сузама, када су угледали вијорење српске тробојке, и српске тробојне кругове око димњака.

*

Са шлепова се, пише Станојевић, разлегала низ тихи, румунски Дунав наша весела и сложна песма: „Дунаве, Дунаве... тија водо ладна...“

*

Сви то, појаву „Такова“ и „Ђердапа“, сматрају за повољан знак – да сигурно стижемо у Србију.

Пре укрцавања било је свечано молепствије са руским владикама. Чудновато изгледа степа после одласка војске. Некако је још празније, тугљивије... А до јуче је све било тако живо.

У лазарету код нас све је спремно, само чекамо наређење за полазак. Командира мучи његов апсцес. Љут је и неподношљив. На срећу, обилази га др Лав, те сам мало слободнији. Др Лав је прави Рус – козак, веома симпатичан, отворен човек. Командир га много воли; зове га Љовушка. И ја сам се с њим спријатељио.

2.09.: На Дунаву. Шлеп 522 Дунавске речне флоте. Храна сува. Чај. Време сунчано и ветровито.

Данас смо се и ми укрцали. У огромној шупљини шлепа су коњи, а на крову војници и кола. Ту је и Завојиште наше дивизије. Медицинар (Михаило) Бабовић је уверен да ћемо без задржавања проћи кроз Бугарску.³⁰

Томе се нада и његов командир, санитарски капетан прве класе др Божа Јанковић.

Наш командир је због болова страшно нервозан, захтева да сам стално поред њега. Тражи час једно, час друго, да му опипавам апсцес да видим је ли сазрео за расек. Др Лав се негде изгубио, а за лекаре Јевреје и Ерата командир не мари. Уз њега ми је досадно у унутрашњости шлепа, јер не могу да посматрам пределе док пловимо. Пред Галцем је изишао на кров. Наш шлеп, уз још три јуначки тегли лађица поред ниских обала.

На пристаништима у Глацу и Браили маса народа. Кличу „*Să trăiască*“³¹ и „Живео“, а неки и „*Să trăiască Sârbia Mare!*“³²

²⁸ Према *Правилу о десанту на Дунаву*, које је потписао Контра адмирал Весјолкин, укрцавање и превозење трупа стављено је под надзор флотских официра. Било је категорички забрањено пушење у просторима у којима се станује, као и у осталим унутрашњим просторијама објекта, а допуштено само на горњој палуби, у заветрини, а у присуству дежурних војника (пожарних) који ће при себи имати ведро с речном водом. Остаци цигарета имали су се бацати са палубе у воду, али на страни где је заветрина. Исто тако било је забрањено прилажење и наслањање на ограду. (Споменица; стр. 45.)

²⁹ Допловили су октобра 1915. године, и ушли у састав Дунавске флотиле адмирала Весјолкина. (Споменица, стр. 49.)

³⁰ И он је био упућен с Крфа.

³¹ Живео!

³² Живела, велика Србија!

Много женског света у шареним хаљинама. Кличу и машу марамицама. Пиљимо жељно у њих, а разговори о женама и разна коментарисања се дуго настављају, и са новим одушевљењем оживљују после сваког већег места.

Командир одлази час у кабину да му променим облоге, час излази на кров и препире се с младим официрима добровољцима, а ја стојим уз њега, као болничар или ордонанс. Нарочито се окомио на потпоручника Шајатовића, медикара, који иде на фронт као пешадијски официр. Хтедох да узмем у заштиту Шајатовића, а командир се обрецну: шта ми ти ту адвоцираш! Ево им Добруце, нека се покажу!

На срећу, хирург из Завојишта др Бергман расече гнојаницу и даде командиру инјекцију за спавање. А ја сам до вечери остао на крову и разговарао са Шајатовићем.

3.09.: Други дан на Дунаву. Време ветровито. Храна сува. Чај.

Лагано пловимо узводно поред равних и брежуљкастих обала. Ноћ сам провео у кабини чувара на шлепу, у којој ми је пружио гостопримство Шајатовић. Читаве ноћи рзали коњи, лупали копитама. Сиромах Шајатовић немирно је спавао и сигурно је имао кошмарне снове. Трзао се, јечао у сну, а лице му се грчило. Једном сам морао да га пробудим, али он рече: ништа, ништа, добро је... Ја иначе немирно спавам. Па се окренуо на другу страну.

Гледајући га и слушајући његово јечање у сну, нехотице сам помислио каква ли га судбина чека?

Завијао је ветар, а у кајути добродушног брадатог чичице, чувара шлепа, осећала се илузија куће и сигурности.

4.09. Храна сува. Чај. Стигли у 6 сати у Чорноводу,³³ омању провинцијску варош са лепим кућама, великим баштама, много зеленила. Преко Дунава велики мост којим пролази жељезничка пруга.³⁴

Капетан из Штаба дивизије, Фотије, даде нам, на пристаништу, даља наређења.

У варошици велико узбуђење због рата и аероплана, који долећу да бомбардују мост. Свет нас дочекује с радошћу и захвалношћу. Били смо у неким кућама где су нас послуживали. Све саме жене, јер су мушкарци мобилисани. Заплашене. Боје се бомбардовања. Тешимо их. Ја сам највише тешио једну лепу даму, жену доктора, која ме је с таквим поверењем гледала, иако сам лупетао глупости уживајући у њеном лепом лицу са крупним уплашеним очима.

У подне пођосмо ка Мецидији, пешице и походим колима, преко таласастог, голог земљишта. Преноћисмо на ледини поред села Чебиќој. Командир је из Чорноводе отишао возом за Мецидију.

³³ Станојевић је са Првим лазаретом стигао исто у — Черну Воду, која се и данас тако зове.

³⁴ Станојевић: „...велики и леп мост преко Дунава, на прузи Букурешт — Констанца, на Црном мору. У „Мојим ратним белешкама и сликама“ Станојевић још каже: „... ја сам се довезао до Черне Воде да адмиралском броду... И, пошто је до доласка моје болнице имало још доста времена, кренуо сам у варош. Успут се сусретнем са групом румунских официра, који су ме почели загледати љубазно и пријатељски и који ми најзад приђоше и представише се на француском. Када сам се и ја представио, почеше се радовати и мени и доласку наше дивизије, за коју су од мене први пут чули да долази за који сат. Чудили су се откуда то да долазимо из Русије, и откуда то да се искрцавамо баш ту. Рекоше ми да они иду на Трансилвански фронт. Рекоше потпуно уверено да румунској војсци предстоји у Трансилванији победоносна офанзива, пошто има мало непријатељске војске и пошто је трансилванско становништво у огромној већини румунско. За Добруцански фронт рекоше да је споредан, да ту има мало румунске војске, али да ће ту доћи руска војска и пошто готово да и нема непријатељске војске, то ће наше удружене руско–српске–румунске војске ући у Софију „вероватно за две недеље“.

Успостављање фронта – Бој код Кара–Синана

Сутрадан је, 1. септембра, пише Станојевић, Први лазарет продужио путовање *покрај* железничке пруге Черна Вода – Мецидија – Констанца, и истог дана увече стигао у средишњи град Добруце, пред варош Мецидију, где се већ била прикупила готово цела дивизија.

Тачније, прва два пука и Штаб дивизије, како ће касније написати Велимировић. Мало потом, у Мецидију ће стићи остала два, али без коморе и још неких важних помоћних јединица. Упркос томе, дивизији је наређено да крене усиљеним маршем према фронту. Тако ће, уз све остало, снабдевање храном и муницијом бити отежано од почетка.^{35 36}

*

5.09. Поред неког села јужно од Мецидије.

Кренули смо рано ујутру за Мецидију и стигли тамо око подне. Варош доста велика са неколико већих службених зграда на брежуљку. Видели смо нешто румунске војске и коморе. Бедно опремљени нису нас одушевили. Командир нас је сачекао љут као рис, не знам због чега. Праскао је, викао, стварао мучну атмосферу.

Дан сунчан. Околина гола. Много старих могила – кургана – разних висина и старости, више него дрвећа. Нарочито их има много око Мецидије на северној страни. Остаци ратних похода ко зна од када. Око Мецидије има и по неко дрво, понеки виноград.

У Мецидији је у једној великој згради Штаб 47. *Особог* корпуса, у чијем саставу је и наша дивизија. Прича се да је још не прикупљена, одмаршовала хитно на југ. По подне кренусмо и ми за њом по великој врућини. Околина таласаста и брежуљкаста, покривена кукурузом. Понегде њиве бостана. Њиме гасимо жеђ, јер воде нигде нема. Често застајемо ради одмора, али заклона нигде. Од врелог сунца код свих су лица опрљена. Заноћили смо код неког села, на слами. Храна добра. Воде нема. Увече била велика свађа између командира и апотекара.

*

И мада не беше још сва прикупљена, пише (1925) Станојевић, дивизија је добила наређење за убрзани марш, правцем ка централном делу фронта, ка Добричу. Ствар је врло рђаво кренула по наше савезнике Румуне. Бугари су им препадом заузели утврђење Туртукај.

Пут од Мецидије ка Добричу дугачак је око 80 километара, а дивизија га је прешла за три дана, између 3. и 5. септембра. Тежак не само због убрзаног кретања дању и ноћу, већ и због страшних летњих врућина на пустој и голој равници Добруце, где нема ни воде ни дрвећа.

³⁵ О тим тешкоћама Хацић је одмах известио (О. бр. 474) команданта 47. корпуса: „Полазећи с повереном ми дивизијом, сматрам за дужност да известим Ваше Високопревосходство да: 1) док дивизијска комора не уђе у састав дивизије трупе неће бити обезбеђене храном; 2) пешадија полази с муницијом без шаржера. Због тога је врло потребно да се за дивизијом што пре упуту дивизијска комора и 64. парковска бригада (која располаже муницијом у шаржерима).“ (Споменица; стр. 56.)

³⁶ ... Још раном зором наредног дана, пише Станојевић (1934), пробудио ме је ордонанс из штаба дивизије с најхитнијим наређењем. Брзо отварам коверту, читам. У наређењу стоји да је Бугарска објавила рат Румунији и да је њена војска истог дана прешла у напад, и то на десно румунско крило према Туртукају. У наређењу је стајало да је „наша храбра савезничка румунска војска одбила непријатеља, наневши му тешке губитке“, па се стога наређује хитан покрет целе наше војске у правцу вароши Добрича. У наређењу је стајало да одмах предам све болеснике месној румунској болници, па да се ја са болницом одмах кренем и вршим дужност још и Завојишта, док оно не стигне.

То ме је наређење зачудило. Имао сам утисак да се ту крије нешто између редова...“

Од Мецидије до Добрича нема ни једне речице, ни капи друге воде, само бунарске по селима. Села су на великим растојањима једна од других. А у ретким бунарима вода је масна, бљутава, неукусна.

У Добруци нико није знао да је почео рат. Становништво, већином Турци, радили су свој свакодневни посао, власти остајале при мирнодопској рутини. Никакав нередовни покрет. Није се окупљала, мобилисала никаква оружана снага. На целом тешком маршу од Мецидије до пред Добрич ниједног интендантског слагалишта, ниједне војне пекарнице, ниједног артерског бунара, ниједне војне станице, нигде ниједне болнице. Ни да се штогод набави, нити се има коме обратити. Велика бурад за воду, која је морала да се штеди, ношена су на тешким колима. Свакој чети дата су по двоја кола, односно два бурета.

А због осуства пекарница, десио се невероватан факат, да су трупе гладовале усред једне такве житнице – „Златне Добруце“ како је зову Бугари.

У Првом лазарету 16 болесника. Треба их, због бржег напредовања, оставити у Мецидији. Др Станојевић се обраћа се референту санитета, санитарском потпуковнику др Драгославу Поповићу, онда корпусном лекару, Русу, па румунским месним властима, пита коме да их преда. Нико живи не зна. Док се у зло доба не нађе некакав добар човек Грк, лекар, који објасни да ће се уредити болница у касарни, али се чека да се отуда исели ескадрон коњице. Болесници се односе у касарну. Прима их румунски подофицир, најстарији у целој тој „болници“. С изразом невиног чуђења на лицу, пише Станојевић, и на рђавом француском језику, потврђује да прима болеснике, али само не зна ко ће да их храни. Ту у касарни, рече, има још 3 болесника, који су примљени још пре три дана, па нити их ко храни, нити ко лечи.

Станојевић, међутим, није имао куд. Ослободивши се болесника на тај начин, *који је могао да изазове само рђаве слутње за целу нашу ствар у Добруци*, пише он, Први лазарет је пожурио за дивизијом.

Није стога ни чудо, што је командир Другог лазарета, према Велимировићевом опису, био онолико нервозан и љут. Стигавши раније сигурно је дознао за све те јаде.

*

А за журбу је, написаће касније Велимировић, постојао врло јак разлог. Одмах по објави рата Бугари су у Добруцу упали с великим снагама, па су савладавши и потиснувши слабашну румунску одбрану, надирали. За разлику од Румуна и Руса, они су тај фронт сматрали веома важним. Упутили су тамо своју Трећу армију под командом генерала Тошева. Већ другог дана рата Бугари су заузели Добрич, и опсели румунски мостобран Туртукај, који је бранио прилаз Букурешту. Ситуација је постала критична. Командант Треће румунске армије, генерал Аслан, затражио је од 47. корпуса хитну и неодложну помоћ. Требало је *успоставити фронт*.³⁷

6.09.: На маршу до села Сараце.³⁸ Храна сува. Вода не ваља а и нема је.

Од 4 сата изјутра до после подне вукли смо се по страшној припеци, са честим застанцима. Напорно због врућине и прашине. Околина: голи брежуљци пожњевених њива, и

³⁷ „Надмоћна непријатељска снага напада Туртукајски мостобран.“ Писао је 5. септембра, командант 3. румунске армије генерал Аслан, команданту 47. корпуса генералу Зајончковском. „Молим Ваше Превасходство за наређење, да се Добрич заузме најпотребнијом снагом, а остала снага да се упути форсираним маршем ка Туртукају. 9. румунска дивизија ставља се под команду Вашег Превасходства, а има заповест да наступа ка Туртукају. Крајње је потребно да коњичка дивизија заштити леви бок 9. дивизије, у њеном наступању на Туртукај. (Споменица, стр. 57.) Крећући се убрзаним маршем ка Добричу, Прва српска добровољачка дивизија, остављала је на десно од себе поменути мостобран, удаљен у ваздушној линији око 140 километара, а већ пред Добричем и за собом.

³⁸ Село око 50 километара, у ваздушној линији, јужно — са благом југозападном инклинацијом — од Мецидије. У Споменици се среће неколико назива за тај исти топоним: Сараджа, Саранца, Сарица.

многобројни велики стогови сламе, и непрегледне шуме кукуруза. Нигде потока, извора, чесме. Села замрла као да у њима нема народа. Ни срели а ни сустигли какву војску или комору. Једини живот околини даје бостан на који сви јуришају. Сунце спржило лица. У испуцалу кожу са знојем упила се прашина. Нигде воде барем за умивање.

Суморно, пусто, иако се по огромним пластовима који опкољавају насеља, може закључити да су ови крајеви плодни. Личимо на (изгубљени) караван у пустињи. По селима нешто бунара с ђермовима, али са замућеном водом.

Расположење тешко. Ујутру је било много вике и свађе. Опет сукоб између апотекара и командира. Претили су један другоме и хватали се за револвере.

Пред залазак сунца прешли смо стару румунско – бугарску границу. Виде се остаци ранијих битака (из 1913. године) и добро изграђени ровови. Ту смо и осетили фронт. Потмула топовска пуцњава која се пре тога понекад чула из даљине, почела је да се разлеже јаче и чешће, повремено и као брза паљба.

Увече смо стигли у полупразно село Сарацу. Школа на брежуљку и неколико великих храстова. Разместисмо се по школи и празним кућама. Др Лав, Ерат и ја у једној бугарској, у којој се по нeredу и разбацаним стварима видело да су је домаћини напустили у брзини. У соби, у којој ћемо заноћити, растурена је по поду сува пасуљевина с не омлаћеним пасуљом. Задовољни смо што смо нашли воду. Могли смо умити и расхладити наша опрљена лица. Ерату је лице отекло а очи му се готово затвориле.

8.09.: Сараца. Јуче смо кренули из овог села у 4 сата. Устали смо још по марку, али смо се онда задржали читав сат, јер је командир опет био љут те је истукао болничког наредника зато што није пробудио људе у 2 сата, како му је било наређено, и спремио све за покрет. Кажњавање је оставило мучан утисак на све људе у лазарету. Стајали су по страни, ћутке гледали шта се дешава. Др Лав прође поред командира и као да му је нешто дошапнуо, јер се после тога командант смири.³⁹

Много смо жалили наредника. Како је свитало, и што смо даље одмицали расејавао се тај тежак утисак. Журили смо час поред њива кукуруза, час поред пожњевених коса. Наилазили на бостане.

³⁹ Утисак је био тим мучнији, што за разлику од српске, у аустроугарској војсци, одакле су потицали добровољци, није постојала та врста кажњавања.

„... док сам као младић последње одбране био мобилисан, видео сам како српски народ и српска војска воли и брани своју земљу, али сам видео и велику неправду, које је било тада... Било је батинања војника од стране старешина, туку горе него стоку. Каплар је имао права да шамара војника до миле воље а несретни војник није се смео жалити никоме... Смео је старешина да грди војника, за ништа, да га малтретира, да му псује породицу. И прост војник је све то сносио и трпео.“ (Живадин Т. Чокић: Живот једног српског војника, ВМГ, Београд, 1999; стр. 88.)

Официр је, такође, имао право да истуче, па и премлати подофицира.

Оваква „пракса“, или обичај који су донели српски официри и подофицири стигавши с Крфа, наносила је штету добровољачком покрету. А из призора који бележи Велимировић јасно се види да ни српски санитарски официри нису презали од поменутог обичаја. По сведочењима већ поменутог Живадина Т. Чокића: „Често се дешавало (у Србији) да лекар истуче регрута кад (овај) дође на лекарски (преглед).“ (Исто, стр. 90.) Но, Чокић даје и теже примере: „... фебруара 1915. године почеше и наши војници да се нагло разбољевају, лекара и санитарског материјала сасвим мало... код војске влада добар морал, али су официри и даље били сурови према војницима. Шамарање свакога дана, па чак и оних који су били болесни. Био је један пуковски лекар, звао се Радаковић, он је шамарао неке болеснике који су му доношени на носилима. Али и њега је покосио тифус.“ (Исто, стр. 98 и 99.) Све и да је, највероватније, била реч о допуштеном поступку којим лекар покушава да процени у којој мери је болесник при свести. Физичко кажњавање војника нарочито је штетило формирању Друге српске добровољачке дивизије у Одеси. У то исто време, међутим, на Солунском фронту такве казне биле су већ укинуте посебном наредбом главнокомандујућег Источне војске генерала Сараја.

Од самог јутра пред нама јака пуцњава из топова. Што више одмичемо, све је јача. А после села Мансурева⁴⁰ угледасмо на југозападној страни и распрскавање шрапнела. Тамо се водила озбиљна борба.⁴¹

Већ од јутра почело је да страшно пече сунце. Нигде никога да сретнемо, упитамо, не знамо куда да се упутимо. Командир ме посла напред да видим куда ћемо. Наредба је да одем у неко село и нађем др Драгослава (референта санитета потпуковника др Драгослава Поповића). Нити знам где је село, нити куда да идем. Тражим карту (секцију) а командир се љути: појаши само напред, па лево, видећеш неког... Ено тамо ка оним шрапнелима. Питај.

Појахао сам друмом, скренуо стазом поред пожњевених њива, затим кроз шуму кукуруза. Знао сам да се негде напред води борба и да ћу наћи војску. Грува артиљерија. Лебде беле лоптице од распрскавања шрапнела, али сам ја ван њиховог домашаја. Узбуђен али и задовољан што сам у акцији.

После четврта сата јахања спустио сам се у једну удолину одакле се чуло штектање митраљеза. Са леве стране приближавао ми се наш коњаник. Ордонанс из штаба дивизије, отпослан да нас нађе. Рече да су се наши срели с Бугарима који су изненада напали наш Први пук. Има доста рањених а у јуришу су погинули наши официри Риста Тохолъ и Јордан Николић. Развила се јака борба те је Први пук, а нарочито његов Први батаљон, доста настрадао. Наши су се борили с великим одушевљењем. Одбили су Бугаре који су нападали, јуришајући на бајонет. Потерали су их, али борба још траје.

Пожурио сам натраг и повео наш лазарет у село Калфа–Али–Алифе,⁴² где је већ било доста рањеника по кућама и у цркви. Ту је и део Првог лазарета, док је главни његов део напред.

*

6. септембра, дивизија се, пише (1925) Станојевић, већ сударила с Бугарима, пред Добричем. Почињу крваве борбе. Први лазарет развио се за рад у близини и нешто испред села Калфа–Али–Алифе. И, ускоро беше пун рањеника из Прве бригаде, док су се рањеници Друге бригаде стицали десно и позади места и у самом селу. Завојиште а исто тако Други лазарет још нису стигли. Стога су рањеници из Друге бригаде остајали неприхваћени. Не напуштајући своје место и не прекидајући започети посао Први лазарет је послао у село лекара са завојним материјалом и болничарима. Тек пред вече стижу и започињу свој посао и Завојиште и Други лазарет.

*

Пукотине у вођењу кампање постајале су очите и са гледишта санитета. Само је Први лазарет успео да се развије у право време, на правом месту, с наређењем, како касније (1934) пише Станојевић, да се припреми за прихват свију рањеника, али да у исто време буде спреман и за евентуални покрет унапред. Ипак, основно начело руске војно санитарске ратне доктрине, масовна евакуација рањеника – превити, имобилисати, послати – која се није разликовала од доктрина војних санитета Савезника и Централних сила, угрожавала је Добруца је својим безводним и раштрканим селима, уским и лошим путевима, и већ описаном неприпремљеношћу у највећој могућој мери. Безбедно слање рањеника у позадину ускоро ће се иставити као питање над питањима. Те Станојевић (1925) о томе вели: Пошто лазарет нема за рањенике своја транспортна средства остају му само три начина: 1. да реквизира мештанска кола, а она су сва већ реквирирана од државе. 2. да у случају изненадног покрета товари и баца тешке рањенике преко натоварених коморцијских кола,

⁴⁰ Од Сараце до Мансурева, које се помиње и као Мансирево, удаљеност у ваздушној линији износи око 23 километара.

⁴¹ Други лазарет је заостајао. У Хацићевом наређењу о покрету дивизије ка Добричу, помиње се у тачки 7. само Први лазарет, као да Завојиште и Други лазарет не постоје. (Споменица; стр. 56)

⁴² Од Мансурева, које је називано и Мансиркјој до Калфа–Али–Алифе, има у правцу истока, у ваздушној линији око 4 километара.

или 3. да испразни коморцијска кола, лиши се болничких ствари, па да њима евакуише рањенике.

*

Наставили смо (у самом селу) и ми да радимо. Сведочи Велимировић. Тешки рањеници јече, лаки одушевљено причају о боју, како су јуришали и гонили Бугаре. Рањеника је много, али смо радили с вољом.

Донели су мртве официре Тохоља и Јордана Николића. У дворишту су, прекривени шаторским крилима. Рањеници стално пристижу. Расположени су, јер се наступа. Кажу да су потукли један бугарски пук и снабдели се њиховим пушкама и муницијом са шаржерима.

Лазарет ради пуном паром. Не стижемо да нахранимо све рањенике. Тешко је и са водом. У селу нема чесме.

*

Посла је, пише (1925) Станојевић, било бескрајно много, јер су рањеници непрестано пристизали у гомилама. Под шаторима наслaгано, збијено, једно поврх другог, безброј рањеника, и око шатора, на ледини поврх сламе, још непрегледнија маса. Једни леже, други седе, трећи још стоје. Једни храбро и весело причају о данашњем првом сусрету с Бугарима, други стењу, јаучу, превијају се од болова. Тамо опет други запомажу, зову, мало подаље се један са душом бори, умире... болничари га односе на носилима. Свуда жагор, јаук и рад.

*

По неком чудном удесу судбине, написаће касније Велимировић, ка Добричу су кренули Румуни с Русима и Србима да се сударе с Бугарима, Турцима и Немцима, а само четрдесет година раније, ратовали су Руси уз помоћ Срба и Румуна, за ослобођење Бугара од Турака.

Српски официри с Крфа маршовали су, пак, са војницима који до јуче припадаху непријатељским армијама. Истина, све су то били добровољци у чију се верност није дало сумњати, па ипак је лебдело питање како ће се сви они држати у првом боју, против боље наоружаног, искусног непријатеља? Знало се да од тог првог сусрета зависи много.

Уочи самог ступања у борбу, добровољачка дивизија стављена је под команду 61. руске дивизије генерала Симанског, а он јој је, одузевши јој један пук, издао наређење да прва нападне и заузме Добрич. У низу неповољних околности једина повољна беше та, што добровољци, ни официри ни војници, још нису сазнали за страховит пораз Румуна код Туртукаја, да је том приликом заробљено 28.000 румунских војника, уз заплону целокупног ратног материјала.

Судар који ће се одиграти код села Кара Синане, недалеко од Добрича 7. септембра 1916. године, пише даље Велимировић, почеће као борба у сусрету. Први батаљон Првог добровољачког пука био је, у ствари, изненађен, јер су Бугаре који су им долазили с десног бока, због сличних униформи, примили за Русе. И ускоро је био изложен блиској пушчаној и митраљеској ватри. Не само батаљон, него и цео пук почео је да се повлачи у неред. Тад је пред Трећу чету истрчао њен командир Ристо Дуждевић–Тохољ⁴³ и кренуо је на јуриш.

⁴³ (7) Према подацима које је дао г. Мирослав Тохољ, писац и публициста, једно време Министар информација у влади Републике Српске, Ристо је рођен 28. октобра 1882. у Мостару, од оца Видака. Припадао је породици која је живела, а и данас изванредан део њених чланова живи у Источној Херцеговини. Презиме Тохољ је грчког порекла. У 12. веку Тохољи живели у околини Охрида. У свакој генерацији сусретало би се једно, па и више имена Ристо. Према породичном предању то је беше име кнеза који је, почетком 18. века, живео у селу Богдашићи изнад Билеће. Надимак Дуждевић, је може бити стари, јер је један огранак породице живео на Црвеној стијени (турски Турунџи–таш, Црвени камен) изнад Богдашића. На неким мапама тај локалитет пише се као То(хо)љевина, а негде Турунташ. У бици на Вучјем Долу ту је било смештено превијалиште.

Надимак Дуждевић ипак је био само Ристин. Лако је могуће да је то било његово друго име у време четничке акције (1905–1908) на просторима Старе Србије и Македоније. Дуждевић, иначе, значи Херцеговац, а долази од речи дужд, војвода, херцег. Ватрено крштење Ристо је доживео 1905. на Табановцу, у чети војводе Ђорђа Ристића Скопљанчета.

Ристо је био и члан организације *Уједињење или смрт*. У дневнику Велимира Вемића, члана Отаџбинске управе, који је заплешен у току Солунског процеса, заведен је под шифром 408. Групу је чинила петорка: студент филозофије Миленко Копривица (бр. 411), чиновник Железничке дирекције Милан Цигановић (бр. 412), извесни М. Марић (бр. 413), Илија Пејновић (бр. 414) и Ристо Милићевић (бр. 415). Уочи атентата Принцип и Грабеж становали су са Ристом Милићевићем негде на Дорћолу. Милићевић ће их испратити на београдској железничкој станици давши им, на поласку за Босну, нешто новца. По Сарајевском атентату у Београду је одмах ухапшен брат Ристе Тохоља Илија, који ће са својом женом у истражном затвору провести најдужи рок.

Ристо Тохољ и Ђуро Шарац били су веома блиски с мајором Војом Танкосићем. У бици на Јадру (1914) приликом одбране Крупња, када је под Танкосићевом командом 236 опкољених четника водило борбу с три аустроугарска пука, Ристо је изгубио најбољег пријатеља из младости, већ поменутог Ристу Милићевића. Заједно су учили у гимназији у Мостару, студирали права у Загребу, заједно ратовали као четници у Македонији и Старој Србији. Милићевић је био нешто млађи од Тохоља а у Србију је пребегао после анексије (1908).

О бици код Крупња писао је и Анри Барби (Са српском војском, Дечје новине, Горњи Милановац, 1988; стр. 85). „Корпус четника мајора Танкосића, беше одређен да брани Крупњак. Тих двеста тридесет и шест добровољаца добро су се држали, одолевајући током два дана и три ноћи. А онда увидевши да су опкољени, јер су имали посла с три непријатељска пука, Танкосић доноси очајничку одлуку. У мркој ноћи, мала трупа насрнула је десно, кроз аустроугарске редове, крчећи себи пут бомбама. Успела је да прође, али када је у првој светлости дана Танкосић избројао своје људе, свега је четрдесет и шесторица одговорила на његову прозивку.“

Ристо је, тада, преживео. Касније је, по Танкосићевој погибији, био командир чете у батаљону Војводе Вука с којом се пробио на Крф. При одступању, Ристо је минирао гвоздени мост у Трстенику. У Танкосићевој чети, осим двојице Риста, били су Мустафа Голубић и Ђуро Шарац. Ови људи су тајно сахранили Танкосићево тело у Трстенику.

У Предговору за књигу Саве Тохоља *Своје и народне бриге* Мирослав Тохољ пише: „...истицане су чињенице како је, на примјер, Танкосићев комитски одред бројао три стотине двадесет четника из Босне и Херцеговине, како се у строју црногорске ослободилачке војске у Првом свјетском рату нашло три хиљаде Херцеговаца, а у Првој српској добровољачкој дивизији... пет хиљада

(Сава Тохољ: *Своје и народне бриге*, ИГАМ, Београд, 2001, стр. 11) А Сава Тохољ: „... омладина (у Босни и Херцеговини) почиње борбу на живот или смрт, нарочито после анексије од 1908. г. Бачки тајни кружоци, организовани по свим школама, почињу да пружају резултате. Још раније видимо омладинце како беже у Србију да би тамо радили и ратовали за општу ствар. Ристо Тохољ–Дуждевић прелази у Србију још 1905. г. а Ристо Милићевић 1909. г. Обојица Мостарци, дају своје животе за ослобођење и уједињење. Таквих је велики број, њих наводимо само примера ради.“ (Сава Тохољ: Исто. стр. 87.)

Ристин син Велибор рођен је 1913. године у Трстенику, где је и умро педесетих година прошлог века, млад, нежењен, без потомства. У Трстенику је радио као лекар. Велиборова мајка Даринка кћи проте Михаила Јаховића била је из Трстеника. Са својим мужем поживела је једва две године, јер је Ристо 1914. с војводом Танкосићем и Рудничким четничким одредом, после борби за Београд, отишао на Дрину. Удавала се потом није. После Великог рата и Ристине погибије у Добруци, живела је, са сином, неко време у Београду, у дому за потомке погинулих ратника у Курсулиној улици. Највећу помоћ пружао јој је прага Михаило који је све до своје смрти бринуо о њој и сирочету.

Прах Ристе Тохоља и Ристе Милићевића пренесен је на мостарско православно гробље на Бјелушинама 27–28. августа 1935. године. Подигнут им је споменик од белог мермера, који у основи има облик крста; одмах до Шантићевог. Неким чудом тај споменик је претрајао разарање и минирање у јулу 1992. године православног храма у Мостару, од стране Хрвата.

Удова Даринка је, под старе дане, продала очевину и код цркве манастира Љубостиња подигла капелу у чијој крипти је потом сахрањен син Велибор. Капела је посвећена светом Георгију и у њој се на Ђурђевдан, крсну славу Тохољевих, увек служи јутарња литургија и помен Ристи, Даринки и Велибору.

Одмах је погинуо, што је поколебало чету. Онда је командант батаљона, мајор Анђелковић,⁴⁴ истрчао напред, прикупио је и с њом кренуо у противнапад. За њим истрчаше и други командири, и поведоше своје.

Навикнути да су у аустроугарској војсци официри иза а не испред својих јединица, добровољци се прибраше. Журнули су одушевљено, убрзо потискујући Бугаре, изненађене појавом Срба. И, ускоро су их гонили, снабдевајући се њиховим бољим наоружањем и муницијом.

Криза првог сусрета била је преброђена. Војници веома задовољни својим старешинама, особито прекаљеним српским официрима који су дошли с Крфа.

У боју код Кара–Синана, губици добровољаца беху знатни. Из строја је избачено око 1.400 бораца од чега 33 официра, а рањено је преко 1.000. Према доцнијим сазнањима бугарски су били: око 2.400 избачених из строја, од тога 78 официра.

*

Ови Велимировићеви подаци су приближно тачни. Код добровољаца је погинуло 8 официра а рањено је 25, подофицира и војника погинуло је 298 а рањено је 1.012, укупно избачених из строја 1.343. Бугарски губици који се односе само на Бдинску, не и на коњичку дивизију, изнели су: погинулих официра 14, рањених 52, погинулих подофицира и војника 384, рањених 1.665, несталих 256, укупно 2.371. (Споменица; стр. 77–78.)

*

Ипак све је било добро до вечери. Тад се и на фронту смирило и сви су били задовољни. Рачунало се да ћемо се сви лепо одморити. Наједном поче да се зуцка да наши одступају, да су Бугари близу. Нико у то није веровао у почетку, али нови рањеници који су долазили, не хтедоше да остану у лазарету, него су журно одмицали.

Већ у сам мрак стиже референт санитета дивизије. Наредио је да се одмах товари и што пре одступа. Настала је просто паника. Товарило се с нервозом, уз пригушене псовке. Потоварили смо рањенике преко ствари на кола. Неки рањеници су узјахали коње. На срећу, пред сам полазак стиже вод руских санитарских двоколица на које сместисмо оне најтеже.

*

Али пред вече, у први сумрак, посред овако још не превијене, за евакуацију неспремне масе рањеника, пише (1925) Станојевић, пада одједном, као гром из ведра неба, наређење да се хитно одступа. Прелете глас да је рањен командант бригаде, пуковник Милош Станковић, да је Четврти пук „уништен“, да је бугарска коњица у нашој дубокој позадини. Ситуација за трен ока постаје безизлазна. Командири оба Лазарета и Завојишта имали су пред собом: да савладају панику рањеника и болничара и да без и једних кола евакуишу рањенике, да непријатељу не оставе ни једног. Сва расположива кола из санитарске колоне, препуна рањеника, беху већ отпослана тог пре поднева ка Мецидији. На реквизирање кола из самог села није се дало ни помислити. Потрајало би, а и нема их. Наређује се да све што може да иде и да се поштапа, иде полагао пешице поред коморе. Неспособно за пешачење има се бацати одозго, преко сандука и материјала, на коморска кола, па шта му Бог да.

Велимировић је о Ристи Тохолу, по свој прилици мало знао, те је у роману *Тешке године* оставио само сећање на „...официра који је на приредби за време боравка у Лондону лепим баритоном одушевио Енглезе.“ (стр. 306)

Ристиног сина Велибора Велимировић ће срести у околини Јагодине 1944. године, међу четницима. „Међу мобилисанима било је и неколико лекара из Београда. Др Јова Ристић, неуролог... (касније академик САНУ) мршав, висок, мале главе, увек насмејан. Љубио се и грлио са свима, баш као у народним песмама. Др Тохол, млађи од њега, благородног, озбиљног лица, тешко је подносио свој положај...“

⁴⁴ Командант Анђелковића, написаће у роману *Тешке године* Велимировић, довео је у Љеш свој батаљон готово у пуном саставу, што беше врста чуда. Његов батаљон, био је бројнији од остатка пука. Војници су још тада много хвалили Анђелковића. (стр. 331)

Учињено. Јаук и запомагање, при таквој евакуацији, нису престајали ни за трен. Непрестано се морало заустављати, премештати и намештати рањенике, да не испадну преко рупчага и по ноћи. Застајкивало се непрестано, час једном процурео завој, час је другом хладно, час трећи запомаже од болова због преломљене бутне кости. Ту се у марку спроводе 4 заробљена Бугарина. У двоколицама лежи на слами, рањен у главу, командант батаљона мајор Аца Станковић.⁴⁵ Болничари поизостајали,

дремају коморције корачајући пешице, једна кола се на некој низбрдици изврнуше... Зауставља се цео лазарет. Чека више од сата, док се по мрклој ноћи оправи пребијена руда, увежу покидани амови, наслажу сандуци и сместе рањеници. У том паника. Припуцаше неке пушке, зачу се фијук пушчаних зрна преко наших глава. Поред кола је бежала гомила војника из најразличитијих команди.

Одступа се читаве ноћи. Све преморено, изнурено, у лицу као авет. Ни хлеба, ни воде, ни свратишта, нити ма какве болнице. Од страшног дрмусања ране све процуреле. Непрестано се разлеже јаук. Погубило се болничара више од половине; коњи гладни и жедни једва вуку...

*

А, нико није знао због чега се одступа. Пише Велимировић. Само се веровало да постоји озбиљан разлог. Одступали смо целе ноћи, губили пут, налазили га, поново лутали. Превртала су се понека кола. Беше нервозе, псовки, али шапатам. Помешасмо се са Завојиштем. А Михаило (медицинар Михаило Бабовић) ми у повратку рече да је бугарска коњица на десном крилу зашла нашој дивизији у позадину. Упала је у празан простор јер су Румуни на тој страни одступили, те су се Бугари коњицом сручили на наш Четврти пук, који је много настрадао. Зар да нам се то деси после онако победоносног боја и то још првог дана! Вајкао се, просто очајан, но, надао се да ће се све за неколико дана поправити.

Ноћ је била веома хладна. Рано стигосмо у Сарацу. Ту смо се задржали код једног гувна и преспавали. На јужној страни села је Штаб дивизије, на једној коси Завојиште. Службено сам ишао у Штаб данас два пута, носио извештаје.

*

На основу усмене заповести генерала Симанског, командант Прве српске добровољачке дивизије обуставио је – својим наређењем О. Бр. 511 –наступање својих јединица, нарочито 1. и 3. пука, и 2. бригаде, и наредио им повлачење током ноћи, на првобитне положаје и даље ка Сарици (Сараци). У заповести команданту Прве бригаде стајало је: „Одмах испослати све непотребне возове; рањенике натоварити на свака кола која су способна да се транспортују те да се сви евакуишу. Снабдети се добрим путовођама.“ А тек потоње беше неизводљиво.

*

Синоћ у Калфи, за време панике, дошло је до свађе између нашег командира и референта санитета. Командир је хтео да одмах крене и да остави неке рањенике, али му је др Драгослав (референт санитета) припретио да ће га, вели, дати под суд, ако то учини. Слушао сам њихову препирку иза једног цбуна у близини, а у мраку ме нису могли видети.

Изгубили смо, изгледа, кујну, сва носила и све шаторске мотке. Нема нам ни 12 војника. Рањенике смо све повели.

Кроз књиге је проведено и уписано 10 рањених официра и 360 војника. Донети официри – Тохол и Јордан Николић – сахрањени су код цркве.

У Штабу причају да је велика снага бугарске коњице напала увече десни бок дивизије и нанела тешке губитке нашем Четвртом пуку. И Руси су тешко настрадали, а Румуни су потучени код Туртукаја. Бугари су заузели ту тврђаву и заробили две румунске дивизије. Просто невероватно? Да ли је баш истина? При другом одласку у Штаб дознах да наша дивизија није баш тако настрадала као што се у почетку чуло, јер је Четврти пук одбио бугарску коњицу, и нанео јој знатне губитке, али за ону тврђаву кажу да је тачно.

⁴⁵ Који ће те ране преболети.

*

Одступање санитета било је, како ће се касније испоставити, последица лоших процена генерала Симанског.

Бој код Кара–Синана беше се нарочито распламсамо после 9 сати изјутра када је добровољцима пристигла руска 64. артиљеријска бригада. Но, већ око 5 по подне због одступања Румуна остао је незаштићен десни бок, на који се сручила бугарска коњица; исекла чету добровољаца и одбацила руски Црноморски коњички ескадрон. У тој критичној ситуацији командант Трећег батаљона, мајор Светозар Хацић, успео је да развије преостале три чете и окрене их према коњици. Брзом палбом заустављен је њен налет. Коњица се, потом, повукла ка селу Кара–Сулар. Друга два батаљона Четвртог пука такође су одолевала нападима бугарске пешадије, иако ова беше снажно потпомогнута дејствовањем артиљерије. Но, иако је, напослетку, одбијен и тај напад, генерал Симански наредио је одступање током ноћи.

Према мишљењу српских виших официра, бележи касније Велимировић, бој код Кара–Синана под Добричем, могао је бити победоносно завршен већ сутрадан, да је генерал Зајончковски, на предлог генерала Симанског, наредио енергично наступање; додавши добровољцима још артиљерије и свеже руске трупе, које су чекале у резерви.

Данима потом Бугари су се прибирали и колебали. А официрима Прве српске добровољачке дивизије постајало је све јасније да највиша команда није дорасла ни ситуацији, ни задатку.

*

Бој код Кара–Синана био је, пише ондашњи начелник Штаба артиљеријски потпуковник Војин Максимовић, што се обе стране тиче незавршен, иако су по завршетку рата бугарски писци, посебно генерал Тошев, приписивали победу себи. Но, зашто они онда нису гонили непријатеља? Морал код Бугара био је знатно поколебан услед губитака толиког броја својих официра; *без којих њихове трупе губе способност за борбу*. Док је с руско–румунско–српског становишта *био некорисно завршен*. Ипак, повлачење добровољачке дивизије – упркос оном што даље пише Максимовић – *није извршено потпуно у реду*. Јесте, ако се узме *да није било узнемиравања од стране непријатеља*. Но, после боја, баш по његовим речима, стратегијска ситуација постала је *деликатна па и незгодна*. (Споменица, стр. 78–79)

*

Наш командир је забринут али смирен. Просто се не чује. Слао ме је други пут у Штаб да чујем од др Драгослава шта говори о нашем лазарету. Нисам га нашао, и када сам то саопштио командиру, он се није љутио, ни грдио, као обично.

*

Упркос смиривања ситуације, не улазећи у питање да ли је она ноћна бежанија била оправдана, управник Првог лазарета, др Станојевић, сматрао је за најважније и најнеодложније да негде смести и неком преда већ исцрпљене рањенике. Најближа болница била је у месту Кабадин, на прузи Букурешт – Констанца.⁴⁶ Још читав дан марша. Друго му није ни преостало.

*

⁴⁶ Станојевић је овде (1925. године) непрецизан, не толико у погледу топонима Кабадинул, а не Кабадин, већ правца железничке пруге. Реч је о краку који се одваја пре Мецидије и скреће јужно према Добричу. Што ће исправити у „Ратним белешкама и сликама“ 1934. „Путујем целе ноћи с преговареним колима, поврх који су тешки рањеници, којима је потребна хитна хируршка помоћ, добра нега и исхрана. Остаје једина могућност, да рањенике предам најближој етапи, у варошици Кабадинулу, која је на железничкој прузи Добрич–Мецидија. Али до Кабадинула има још преко 30 километара. Коњи нису целе ноћи ни одморени, ни нахрањени, ни напојени. Људство такође преморено. А Лазарет се мора што пре растеретити и оспособити за нови рад и покрет. Удвостручујем напор, марш до поменуто варошице...“

Сараца. Бележи Велимировић. Имали смо добру кувану храну, али вода ништа не ваља. Село је пусто. Сељаци избегли, многе куће су празне, али је остала живина и стока. Војници су се размилели, донели много јаја и кокоши. Целог дана страшна врућина. Имамо доста рањеника, већином лаких и неколико болесника. Кроз село целога дана пролазиле коморе у оба правца. Очекивали смо наредбу за покрет, али није дошла.

9.09: Сараца. Страшна врућина. Храна добра, вода не ваља. Ноћас смо се одлично одморили у једној напуштеној кући. Спавали смо као да смо на душецима и било нам је топло. Др Лаву спао оток са лица. Др Гомберг је много увређен, јер га је за време панике у Калфи наш командир најурио из заплешеног фијакера. Наиме, у Калфи је командир реквирирао један фијакер од мештанина, Холанђанина исељеника, и кад смо морали да одступимо др Гомберг се попе у фијакер, али командир викне да је то само за рањенике. Међутим, фијакером се после возио само он, а позвао је и др Лава.

Вратише нам се оних 12 војника. Стигла је и кујна, али су многа носила изгубљена.

Око подне пређосмо у зграде бугарске и турске школе, где смо сместили рањенике и болеснике.

Чују се повољне вести. Бугари још нигде нису дошли у контакт с нашим трупима. Изгледа да су се и они оног дана повукли. Наши пукови нису тако страшно настрадали као што се чуло.

Интересантне ствари и епизоде причају рањеници. Наши су потукли два бугарска пука. Највише се истакао наш Први пук, који је био први и нападнут. Многи хвале команданта тог пука пуковника Стојана Поповића и команданта Првог батаљона мајора Анђелковића, мада су сви официри били сјајни. У Штабу кажу да су наши губици преко 1.000 људи. Заробљена је архива 36. бугарског пука. Стигла је муниција са шаржерима. Чује се да Бугари имају доста војске. Наши налазе да је мало Руса и артиљерије. Али сви хвале руску артиљерију, да је добро дејствовала.

Дан је прошао у миру. Предвече смо евакуисали све болеснике с проливом. Село је сасвим разграбљено (опљачкано), мада још има много живине и стоке. Од људи остало нешто мало Турака.

Спавали смо Ерат и ја у једној напуштеној бугарској кућици, у којој је било доста добро.

Добих од једног рањеника бележницу неког бугарског ђака или студента, погинулог код Кара–Синана. Тај рањеник је имао и два бугарска војничка крста, узета с погинулих, али видећи да ме бележница интересује, рањеник ми је даде.

10.09. Кренули смо из Сараце у 15 часова за Аранкјој.⁴⁷ Околина

брежуљкаста са шумарцима на једној страни. На другој гола поља и пожњевене њиве. Храна добра. Вода прилична.

Улогорили смо се испред села на ледини. Данас сам дознао страшну вест да ми је сестра Драгиња умрла. Још не могу да схватим сву страхоту и ужас. Удаљеност од куће чини све то неподношљивије. Милорад јавља да је умрла после двомесечног боловања. Сирота Драгиња. Толико се мучила и бојала смрти, као да је предосећала. Сашина смрт сигурно је јако утицала на њу и није могла да издржи.⁴⁸ Како ли је сад у кући? Шта ради мајка.

⁴⁷ Такође: Харанкиој. Правилније је Харанкјој, јер је *кјој* на турском: *село*. Удаљен од Сараце око 10 километара у ваздушној линији. И Први лазарет је стигао у исто село, мада Станојевић пише: Ајран–Кеј. „Стигао у село Ајран Кеј“ пише он 1934. „одакле сам се јавио команданту (дивизије) изложивши му сав мој рад дотле. Повечеравши на брзу руку и спремајући се за спавање, зачуо сам неко далеко хорско појање, кроз лепо и тијо добруданско вече, које је преносило некакво неуобичајено осећање и некакво мистично расположење. Ослушнуо сам и чуо да то пева цела једна руска јединица...“

⁴⁸ Драгиња Велимировић, четврто дете, а друга кћи проте Милоша и Јелене, рођена 1883. године у Соко Бањи, преминула је 1916. године од туберкулозе у Крушевцу. (Гојко Антић: Исто. стр. 27 и 35.)

Александар Саша Велимировић, десето дете, а пети син проте Милоша и Јелене, рођен 1898. године, током повлачења 1915. смртоносно рањен је у груди думдум метком, из заседе, на територији дивљег

Зашто се све створило тако ужасно? Докле ће трајати овакав несносан живот. Расположење страшно. Мисли свакојакe. Тешко. Несносно.

*

11.09. Кара–Агач. Храна добра. Вода доста добра. Околина час шумарци, час голи брежуљци. Кренули смо из Аранкјоја у 8 часова и прешли девет километара до села Кара–Агача.⁴⁹

Стигли смо око подне. Село мало, са школом и недовршеном црквом. Лазарет смо сместили у школи. После дугог тражења собе, коју нисам нашао, подигао сам шатор у једној авлији.

С фронта се ништа не чује, али је на бугарској страни њихов аеростат за осматрање, а један њихов аероплан стално крстари над позицијама. Говори се да нашим долазе артиљеријска и пешачка појачања. Расположење тешко.

12.09.: Кара–Агач. Дан необично леп. Храна добра. Вода доста добра. Око мало рањеника и болесника много посла, јер нема реда и организације. Целог дана састављао сам извештаје о рањеницима и болесницима и евакуационе листе. Стигао Први лазарет и сместио се у нашој близини. Наша дивизија добила наређење да ноћас нападне и заузме нека села.

Целог дана је пролазила нека комора, а говори се да је на фронт дошла Пета румунска дивизија, пребачена са аустријског фронта. Врло мало повољних вести је и са руског фронта. Наш командир је миран, али се много хвалио командиру Првог лазарета како је оне ноћи код Кара–Синана био хладнокрван и прави јунак. Чуо сам то из свог шатора који је близу његовог. Према оном броју рањеника коју је евакуисао и Први лазарет, изгледа да је дивизија имала преко 1.000 рањених.

13.09.: Дан врло леп. Од самог јутра са фронта допире јака артиљеријска паљба. Нисмо добили нове рањенике. Предвече наређење за покрет у село Кизилер–Мецидија.⁵⁰ Артиљеријска пуцњава се мало утишала. Дуго смо по ноћи лутали, ишли погрешним путем. Морали смо и да се враћамо, и тек смо око поноћи стигли. Већ су нас чекали рањеници, а пристизали су нови. Радили смо читаве ноћи, уз непрекидно кукувијање сова. Никад нисам тако нешто чуо досад. Изгледа да их је једна каменита, ниска коса изнад села пуна. Рањеници причају да су Румуни негде настрадали, а и неки наши делови.

*

Ствар се није поправила ни на новој линији фронта. 13. септембра настављено је одступање, а већ 15. септембра Први лазарет добија наређење да развије рад на јужној железничкој станици вароши Мецидије, и да одатле врши евакуацију рањеника возом.

арнаутског племена Мирдите. Издахнуо је на рукама старијег брата Милорада. Недуго потом, на његов леш наићи ће и Милутин. „Идемо преко Албаније“, сећа се сведок, „На челу је санитарски поручник, студент медицине Велимировић... Име сам му заборавио. На путелку један леш, го. Албанци су све свукли са њега. Поручник каже да га уклоне у снег у снег, да не смета војсци која једва покреће ноге... Одједном пада на колена. То је његов рођени брат. Препознао га. Ћутао је мало. Пољубио га... Па продужисмо даље.“ (Гојко Антић: Исто. стр. 29. , 35. и 129., и 130.)

Милутин Велимировић тада није био санитарски поручник, но, очито је реч о њему.

Што се, пак, самог Александра (Саше) Велимировића тиче, изгледа да није намеравао да се запути преко албанских гудура. Био је одличан ђак, склон проналазаштву, нарочито, математици, врло талентован шахиста. У Куршумлији је, приликом одступања српске војске, победио тадашње шахисте Вуксановића и Блама. У повлачење је кренуо на наговор најстаријег брата, Милорада, радујући се што ће бити у прилици да научи француски језик. Последње Сашине речи биле су: „Жао ми је што нисам остао код куће... Брацо, ја не видим ништа...“ (Гојко Антић: Исто. стр. 129.)

⁴⁹ Грешни у погледу овог топонима Велимировић, јер је удаљеност између Аранкјоја и Кара–Агача, који се налази јужније, око 20 километара у ваздушној линији.

⁵⁰ То јест ка северу, што још једном доводи у сумњу боравак Другог лазарета у Кара–Агачу, места које је већ тада било у рукама непријатеља. Вероватно је реч о неком сличном топониму.

*

14.09.: Кизилер–Мецидија. Храна и вода добри. Велико и богато румунско село. Са свих страна окружено стоговима сламе. На западној страни каменита коса и много рупа на њој. Куће у селу лепе, масивне. Нашао сам добру собу.

Радили смо целог јутра. Рањеници стално долазе, али их је много мање него код Кара–Синана. Др Мутермилх је нешто болестан, а др Гомберг се не меша с рањеницима. Сав посао је на др Лаву и нама медицинарима. Највише нам помажу руски фељчери, добри радници. Мени у свему помаже фељчер Кудрајцев, симпатичан младић, који сваког дана пише писма својој вереници.

Од јутра се са фронта чује јака артиљеријска паљба – просто грми. Кроз село стално пролазе бескрајне коморе. (Уз непрекидне псовке на сва три језика.)

У лазарету велико узбуђење. Говори се да је потучена једна румунска дивизија. А о чему се зучка, обично се и обистини. Међутим, рањеници говоре да су наши напредовали и заробили неке бугарске топове.

Али по подне око 17 часова добијамо наређење за покрет у Мецидију. Опет нејасно. Целог дана грмела артиљерија и одржавали се гласови да је стање на фронту наше дивизије добро, а сада хитно одступање и то доста далеко. Кажу да су и Румуни и Руси на крилима настрадали и одступали.

Битка код Кокарце

После неискоришћене победе у боју код Кара–Синана, написаће касније Велимировић, Бугари су прегрупписали своје снаге с намером да 47. корпус потисну уз Дунав, ка североистоку. Српска добровољачка дивизија у саставу 61. руске, заправо њој потчињена, налазила се на крајњем десном крилу. Даље удесно била је Трећа руска коњичка дивизија. И узалуд је пуковник Хацић упозоравао да ће Бугари баш на том простору покушати пробој. Тражио је од генерала Симанског један руски пук као појачање; али је Симански терао своје. Не само да није дао, него је Хацићу одузео пук, а на све жалбе и представке одговарао је не без омаловажавања телеграмима: сматрам да ваши подаци нису дорађени. Или: ја не могу послати свој пук на прву појаву непријатељског покрета... Уочи самог боја у рејону Хардали–Текедереси од српске добровољачке дивизије узео је чак три батерије и упутио их на лево крило. Тамо је послао и Трећу руску коњичку дивизију, па је између српске добровољачке и Девете румунске дивизије остао непопуњен простор од добрих 5 километара.

Већ у 6 часова изјутра 14. септембра Бугари су отворили снажну артиљеријску ватру на фронту Друге српске бригаде, а око 9 сати прешли у напад. Али Симански остајаше при своме. Не видим потребу, одговорио је телеграмом Хацићу, за повратак Првог српског пука на ваше располагање. Тек у 15.30 часова, увиђајући тежак положај Девете румунске дивизије, Симански је завапио: нападните Бугаре што енергичније. Од вас зависи спас румунске дивизије... А сат касније: сви пукови ваше дивизије предају вам се на располагање.

Упркос свему Прва бригада добровољачке дивизије успела је већ до тада да потисне Бугаре, заробивши 8 топова и 6 митраљеза. И, да је у њеној близини тада била Трећа руска коњичка дивизија, последице би по непријатеља биле катастрофалне. Што у својим мемоарима признају и бугарски писци.

Но уместо гоњења непријатеља опет је наређено повлачење. Чак су и они заплешени топови и митраљези остављени. (Онеспособљени претходно, разуме се.)

*

14.09.: Одступамо кроз село у гомили, измешани с разном комором и народом који бежи. Било је много вике и псовки, све док нисмо избили на чистину, на брдо. Тек ту се повлачење мало довело у ред. Опет смо губили пут и лутали, а и кола су се нека превртала. Негде су избегличка кола закрчила пут. Жалосно их је гледати са оним понетим стварима и малом децом. Стигли у Мецидију тек у 5 сати ујутру.

15.09.: Мецидија. Храна добра, вода – добра. Варош је доста празна, јер свет бежи. Време мутно. Прска киша. Ветровито је.

Улогорили смо се близу жељезничке станице, у пољу на северној страни. Био у вароши. Готово све радње су затворене. Неизвесност и узбуђење.

По подне око 16 часова страшна паника. Стално су прилазиле коморе, када на једном са источне стране, с брда, наилазише нека коњица. Спуштали су се у галопу ка вароши. Неко је виноу: Бугари!!! И настала је паника. Све је почело да бежи. Путем близу нас јуриле су коморе и избеглице са својим колима. Из вароши је куљао свет. Све је то јурило у поље, и путем и преко њива. Са станице у близини, теретни воз брзо је узмицао ка Чорноводи, за њим локомотива без вагона.

Баш у то време дунуо је снажан ветар, подигао прашину, засуо ону бежанију на путу. Све је то било веома језиво.

Појурили су и наши из лазарета. Остала ми је слика Ерата: бежи напред у поље, а глава му окренута назад.

Нисам био јунак. Бежао сам и ја у поље даље од пута, ка кукурузима, јер сам видео да је највећа гужва на путу и поред њега. Први пут сам видео и румунску војску и мале Фордове аутомобиле који су јурили путем и румунске војнике и официре. Неки су заустављали аутомобиле, пели се, јурили даље. С пута и за мном чула се вика, а са брда је у галопу

пристизала је коњица. Мора бити да сам много јурио, јер сам међу првима стигао у кукурузе, а пошто сам одмакао у дубину, застао сам и легао да се издувам.

Чудновато је да се није чула нека палба, сем неколико пушчаних или револверских пуцња.⁵¹

Не знам колико сам дуго лежао, кад сам на левој страни чуо гласове. Неки су се већ враћали. Ослушнуо сам и закључио да је доиста тако. Од вароши се није чуло ништа. Затим сам чуо писак локомотиве са станице и тутањ воза који је стизао из Чорноводе. Полако сам се приближио ивици кукурузишта, видео да се у вароши смирује. Наилазила је једна локомотива, а путем су се кретале коморе и избеглице, али без журбе, а неки су се враћали у варош. Пошао сам лагано ка лазарету. Са леве стране однекуд је наишао и Ерат. Даље смо ишли заједно, не говорећи ништа. Сигурно су и њему горели образи као и мени, али нас је спасавао мрак. За утеху, многи из лазарета су се вратили тек после нас, по већ густом мраку. Од лекара до јутра нико. Др Лав и командир су за време панике били у вароши, а др Гомберг и др Мутермилх ко зна где. Најприсебнији су били чиновници Руси.

А панику су начинили неки козачки одреди, који су се с брда сјурили ка вароши.

16.09.: Меџидија. Ноћ прошла на опрезу. Устао сам рано и тек тад видео страшне трагове јучерашње панике: сломљена кола, разбацана корита, сандуке, котлове, спаваће ствари, просуто брашно, растурену хартију и свашта друго. Све је то била на путу и по обема странама пута, на ледини и по њивама.

*

Зајечар је, пише у *Белешкама једног медицинара из 1876. и 1877. године*, др Лаза Илић, напуштен 26. јула – по грегоријанском календару 8. августа – најнесретнији дан како за Зајечарце тако и за цео Црноречки округ, јер остављаше све без одбране, просто на милост и немилост черкеску – пуштахијску. Доста имућан народ овога краја остављао је све, само је престрављен гледао да спасе своју голу душу. Еј, како ми је било, кад сам сретао те несретнике који су само бежали, не знајући ни сами куда и докле! Ко је имао кола и волове, он је натоварио нешто пртљага, врећу брашна и по свему озго дечицу безбрижних израза лица, која не знадијаху и не разбираху ништа шта се збива. Са сузним очима и неописивом тугом у срцу пролазили су трудољубиви Црноречани, поред не пожњевена жита и необраних кукуруза – исхране своје. Оваког берићета, чини се, нигде нема. Овај народ до сада није знао за мучан, прави сиротињски и скитачки живот. А како ли је било оним породицама, што нису имале никаква кола, што ништа код куће имале нису, до најнужније потребе. Сретао сам ту босу дечицу, како су опколела мајку са свих страна и плачу, јер нежне ножице нису навикле на далек и рђав пут.

Ал' и то није дуго трајало. У један мах се зачу врисак какве несретнице и на све стране се разнео глас: *Черкези!* И народ нагна да бежи безобзирце. Кола се испретурају са свим драгоценим садржајем – са дечицом. А уплашена мајка оставља своје највеће добро па гледа да себи спасе живот, да умакне. Отац, који је у своја наручја носио детенце своје, у страху га баца поред пута у зелену траву и бежи само да спасе свој јадни живот.

А ко хоће да зна шта је и са овом дечицом било, тај нека прође путем којим су бегунци пролазили па ће од врло много наћи споменике – мртвачке крстове.⁵²

Четири деценије касније у Добруци понављала се иста слика. Не само као пуки „призор рата“.

Черњајев! Писао је још др Лаза Илић. Огромност подузећа – рата с Турском – натерала је наше старешине да командовање повере једном, ако и брату Словенину, Русу, ипак човеку који не познаваше ни земљишта, ни језика, ни карактера нашег народа. Он се при својим

⁵¹ Неколико присебних српских подофицира заводили су ред, пуцајући у ваздух.

⁵² Лаза Илић: *Белешке једног медицинара из 1876. и 1877. године*. Побратимство, Београд, 1881. стр. 679–680.

операцијама управљао просто којеквким картама и књигама. Тако је и водио војску, са својим руским војсковођама, често и у онаке пределе, где нису знали ни одакле се сунце рађа, већ су им наши сељаци морали да показују путове, да их воде од села до села. Красни вођи!... Те за кратко време неки од наших официра живот изгубише, а неки се и понизише. Па нам све команде за час преузеше Руси, а наши постадоше или администратори или полицајци – команданти станова. Наша ствар под руским командантима пође на горе. Ено Зајечара, о којем мало час говорих.⁵³

Понављало се то и у Добруци.

Неприпремљеност наших савезника Румуна, на коју указује Станојевић, беше тек део приче. Велимировић је изричитости, попут некада др Лазе Илића. Смрдело је баш од главе.

*

Крај пута, на многим местима улогорене коморе. Неке избеглице на великим румунским колима лагано одмичу на север.

У лазарету се враћа ред. Готово сви ћутимо, само је др Лав, који је за време панике био у некој кући у вароши, расположен. Прича како је доживео јучерашњу *чортовштину*.⁵⁴

Наши су јуче у лазарету заробили два прасета. Сами дошли – морали смо да их примимо. Правдају се, уз смех.

Сироте избеглице. Тачно је да су јучерашњу панику изазвали козаци. Дан ветровит. Читавог дана из даљине се чује канонада.

17.09.: Мецидија. Целог дана потмула канонада. Расположење врло рђаво. Прносе се свакојаке узбудљиве вести: да на фронту ствари не стоје добро, Румуни стално негде попуштају и зато наши одступају. Прича се да Бугара има много, да им је циљ да заузму Чорноводу и одсеку нас од пруге и Дунава. Те вести је донео командир, који по цео дан није у лазарету, а кад дође, није онако напрасит. Очекују се појачања, али не долазе. Данас напада наша дивизија да би спасла ситуацију.

18.09.: Мецидија. Од самог јутра чује се са фронта јака канонада. Ка фронту не полази никаква војска, нити се чује да долази нека помоћ. Артиљерија непрекидно грми.

После подне почеше да долазе транспорти с великим бројем рањеника. Има много тешких.

Рањеници причају да је око поноћи, на нашу дивизију, почео врло јак напад великих бугарских снага. Нападали су густо, у колонама, долазили до ровова, упадали у њих и гушали се са добровољцима. Одбијени су с огромним губицима, али су и наши губици врло велики. Рањено је или погинуло доста наших официра. Рањеници су веома узбуђени од страха преживелих током ноћи. То је, како рече један рањени официр, била права непоштедна балканска борба, бајонетима у самим рововима.

Целе вечери долазили су нови и нови рањеници које смо одмах после превијања евакуисали. Говори се да их има још врло много. Евакуисали смо их преко жељезничке станице, мада не знамо куда ће их даље возити. Путем стално пролазе транспорти са руским и румунским рањеницима.

Наши рањеници причају да су их Бугари још пре поноћи осветљавали рефлекторима. Главни бугарски напад био је уперен на нашу Прву бригаду, нарочито на Други пук.

Наш командир је страшно узнемирен. Стално је улазио у велики шатор и распитивао се код рањених официра о ситуацији на фронту. Нису били много расположени за причање. Видело се да су страшно уморни. Кажу да су их Бугари засули кишом шрапнела кад су морали да напусте ровове. Неки официри су озбиљни и љути, јер кажу да су нам из руске дивизије опет узели пук, а да је са наше стране артиљерија била слаба. Навалила је велика

⁵³ Исто. стр 614–615.

⁵⁴ Ђавољу работу, ђавоља посла.

сила али рачунају да ће издржати. Један официр добровољац каже да ни на аустријско–руском фронту није био у оваквој артиљеријској ватри.

Кроз наш лазарет прошао је потпоручник добровољац Лујо Ловрић, рањен кроз слепоочнице. Језив призор. Оба ока му испала и висе ван очних дупљи на две беле кратке жилице. А он, сиромах, још може да говори. Нешто пита.⁵⁵

19.09.: Меџидија. Овај дан памтићу целог живота. Таман смо се увече одморили мало од посла и прилегли под шаторе, кад ме позва командир. Мораћеш до Штаба, да нађеш др Драгослава (санитетског потпуковника др Драгослава Поповића, референта санитета дивизије), и видиш како је тамо. Упитај шта ћемо с тешким рањеницима, ако морамо да одступамо. Појаши, пођи.

Нимало ми се није ишло, али у млађега поговора нема. Изишао сам из вароши у помрчину, умешао се међу коморе које су ишле према фронту. Путем пролазе каре, коморе, топови, мањи одреди војске, а с фронта бескрајне колоне двоколица с рањеницима. Од неких Руса дознадох да долазе велика појачања преко Констанце и Чорноводе. Наши војници причају да се наша дивизија повукла услед страшне артиљеријске ватре. Дознах да се Штаб дивизије налази у селу Мамут Кујасу. Стигох тамо после поноћи, али никога нисам нашао кога бих могао нешто питати, иако је у селу и око Штаба било врло живо. Сместио сам се код телефониста на слами и продремао.

Пробудио сам се рано. Око Штаба велика журба. Нађох др Драгослава. Кад сам рекао зашто сам дошао он ми нервозно и готово љутито одговори: шта ја имам да му јављам! Буде ли нешто, јавиће му се. И оде са групом официра.

Света ми рече да ће цела дивизија вршити напад да би повратила изгубљене положаје. Баш се спремао са Сандићем и Предрагом да изиђе на један брежуљак и двогледом посматра борбу. Пошао сам и ја. После четврт сата брзог хода изиђосмо на благу косу, где смо са ивице кукурузног поља могли да посматрамо како се десно на падини постројавају одреди наше дивизије. Света рече да ће у 7 сати почети општи напад. Било је дивно, свеже јутро. На фронту потпун мир. Осећао сам велико узбуђење.

Тачно у 7. сати кренуше уређене колоне као на маневрима. Видело се и голим оком, и двогледом како са војницима иду официри. Пред нама је био део бојишта, али и то, што се могло видети, било је нешто што се никада неће заборавити а ни речима моћи описати.

Загрмела је убрзо непријатељска артиљерија засувши наше колоне шрапнелима, али су добровољци наставили да наступају, лепезасто се развијају и прелазе у танке стрељачке стројеве. Неки су падали, остали настављали.

Загрме артиљерија и с наше стране, те су гранате с језивим фијуком парале ваздух. Проламало се и у нашој близини. Земља се тресла. Беше неугодно свој тројици. У том моменту осећао сам нарочито дивљење према нашим војницима, који су, иако засипани шрапнелима, митраљеском и пушчаном ватром, настављали да наступају. На другој падини, близу врха, виделе су се вијугаве линије непријатељских положаја, над којима се назирала прозачна тамно–плавичаста димна линија, и чула брза пушчана и митраљеска паљба.

Наши стројеви би негде полегли, негде су претрчавали у скоковима и опет полегли, а неки су се укопавали. Пламтело је на целом фронту. Грмела артиљерија. Осећало се да је бугарска јача, и да имају доста тешке. Тукла је прво нашу пешадију, а затим тражила наше батерије. С језивим фијуком гранате су пролетале у оба правца.

Најстравичнији утисак остао ми је од једног судара прса у прса. Наши су пошли у јуриш. Њима у сусрет ишла је бугарска пешадија. Призор два жива таласа, у прво време засипана шрапнелима, која су јурила један према другом. И судар, налик на трзаје огромне змије. Кожа ми се жежила, коса дизала на глави.

Неко време трајало је комешање и повијање тог живог ланца. Налетали су стројеви и са једне и са друге стране, а затим су се наши на неким местима пробали. Бугари су почели да

⁵⁵ Лујо Ловрић је остао жив, али је ослепео.

се повлаче, негде да беже, негде су застајали, легали на земљу и настављали борбу, али су наши наступали. То више није била ранија линија, већ њени искидани делови. Могла се видети борба, претрчавање, напади, противнапади, напредовање и повлачење и наших и Бугара, лагано узмицање рањеника, застајкивање, пужење, негде и задржавање заувек. На ледини, месту судара, остајале су многе зеленкасто сиве мрље.

И сад ми се то комеша пред очима и у мислима, све то поново гледам и доживљавам. Можда ћу то некад описати опширније. Сад не могу.

Једно време почеле су да падају гранате и око нас. Помакли смо се са ивице оног кукурузног поља, пошли напред у Штаб. Често сам инстинктивно увлачио главу у врат, кад би над нашим главама зафијукале гранате, али нисам осећао неки нарочити страх, јер ми је стално пред очима била слика добровољаца у борби. Гранате су нас пратиле до самог села. Са разних положаја тукле су и наше батерије. Каноада се сливала у грмљавину.

У Штабу велико узбуђење. Неки официри су, према телефонским извештајима, пратили на карти ток битке. Командант и начелник Штаба беху на положају.

Међу официрима беше и др Драгослав, нарочито узбуђен. Помињали су нека чудновата имена положаја: Бујук–Мезерлик–Бајир, Орта–Бурум–Бајир, и још неке друге бајире.⁵⁶

Према оном што сам видео на оном малом делу фронта, рачунао сам да се битка развија повољно по нас. Официри, међутим, беху забринути. Ситуација је била неизвесна. Знало се само да има доста губитака, да је из строја избачено много официра.

Морао сам да се вратим, јер се могло рачунати да већ пристижу рањеници. И баш када сам се спремао да пођем, стиже вест да је погинуо командант Другог пука, потпуковник Матић. Изгледа да је његов пук највише настрадао, али су Бугари одступили.

У повратку сретао сам многе руске и румунске каре и муниционе колоне. Журили су на фронт. Стигао сам и неке двоколице с рањеницима. Пожурио сам да их престигнем, те дођох у лазарет сат пре њих.

Командир ме је задржао добрих пола часа у испитивању, миран и забринут.

Рањеници су долазили до поноћи. Причају да је страшно. Нешто сам и сам издалека видео. Иако уморан од доживљаја и рада у лазарету, никако не могу да заспим.

*

Оно чему је Велимировић присуствовао била је најкрвавија битка коју је Прва српска добровољачка дивизија водила у Добруци, на положајима код села Кокарце и Сасуси Али Беја. Почела је одмах после поноћи 18. септембра нападима једне бригаде Софијске дивизије на Прву добровољачку. Али су до јутра добровољци успели да их одбију. Највећа заслуга припада командирима чета, капетанима Воји Шикопарији и Данилу Ненадовићу. Са својом истуреном четом Шикопарија се борио готово с пола бугарског пука. Читаве ноћи, косио је митраљезом, нападне колоне непријатеља. Ипак, Бугари су, негде пред свануће успели да га опколе. Повлачио се Други пук, али капетан Шикопарија не беше о томе извештен. У последњем трену, капетан Данило Ненадовић који је по добијеном наређењу вршио припреме за одступање, уочио је опасност по ту, већ опкољену српску чету. Наредио је трубачу да свира јуриш, а његов узвик „ура“ прихватили су његови подофицири и војници, ускоро и Шикопаријина чета. Преценивши у бледој помрчини свитања стварну снагу добровољаца, Бугари почеше да одступају. А јуришни знак прихватише и остали трубачи Другог пука. Те су уместо повлачења његови припадници, у карактеристичном заносу, пожурили напред. Тако је одбијен ноћни напад.

Неко време потрајало је затишје а онда су око 11 часова Бугари отворили жестоку артиљеријску ватру. Тада су 9. румунска и 61. руска дивизија, остале су на својим положајима, у добро утврђеним рововима; док су добровољци почели да одступају. Ово је био једини погрешан прорачун, за који одговорност не сноси већ помињани генерал Симански. Да су остали у рововима губитака би било знатно мање. Нарочито је, том приликом, на потпуно голој коси прецизној артиљеријској ватри био изложен Први пук.

⁵⁶ Бајир на турском значи брдо.

Но већ наредног дана, у 7 сати изјутра, дивизија је кренула у напад. Непрекидне борбе, често прса у прса, потрајале су читавог тог дана. Око подне је погинуо командант Другог пука, потпуковник Милорад Матић,⁵⁷ убрзо после њега и командант Трећег батаљона, Милутин Митић. Најкритичнији тренутак настао је око 19 часова, када је код већ смалаксалих добровољаца почело колебање, а из кукуруза излетели неки румунски војници, који су одступајући пуцали преко њихових глава. Тада је уведена и последња јединица из резерве. Још једном је трубачима наређено да свирају јуриш, и још једном су официри истрчали испред својих војника вичући „ура“, и још једном се јуришни занос, написаће касније Велимировић, пренео на читав фронт. Бугари почеше да одступају, а онда се њихово одступање претворило у панично бекство. Битка је била завршена потпуном победом добровољачке дивизије, но и овога пута не беше свежих снага за гоњење непријатеља, ни код добровољаца, а ни код Руса и Румуна. Те ће и ова прилика да се из основа промени ситуација на добруцанском фронту, бити пропуштена. А то се касније скупо плаћа.

*

20.09. Мецидија. Целог дана јака канонада на фронту. Навала рањеника. За три дана прошло их је око 1.600. Има и тешких и од бајонета.

Бугари су одбачени, али је наша дивизија готово уништена. Пало је много војника и официра, те су неке чете остале без командира. Погинуо је мајор Митић, командант Трећег батаљона Првог пука, диван човек и официр.

Битка још није завршена и, ако не стигну појачања, биће рђаво.

Чује се да је ка фронту пошло много румунске војске и артиљерије. Јуче су прошле и неке јединице, *маршеве чете*,⁵⁸ а данас пук 115. руске дивизије, која се, говоре, већ искрцала у Чорноводи. Причају да се и у Констанци искрцала нека руска војска.

Путем ка фронту прошла батерија са дугим топовским цевима, а прича се да ће доћи још артиљерије. Изгледа да ће наша дивизија, због великих губитака, на неко време у резерву. Тако каже наш командир, који целог дана одлази некуд у варош и враћа се само на четврт сата, завири у шатор где радимо и опет оде. О одласку дивизије у резерву командир је чуо у Штабу корпуса. Каже да је то тражио наш командант дивизије. Прича да су у једној чети изгинули, или били рањени, сви официри и подофицири, и да је командант батаљона, мајор Воја, поставио за време битке каплара за командира чете.

21.09. Мецидија. Од самог јутра до доцкан увече чује се са фронта јака канонада, час ближе, час даље, али то, изгледа, није због ветра. После јучерашњег транспорта од 435 рањеника, данас су стизале мање групе, међу којима је било и Бугара.

Изгледа да је на фронту сада добро, јер су неке наше јединице отишле напред. Наша дивизија однела је велику победу у рејону села Кокарце, потукавши надмоћне бугарске снаге. На срећу, овога пута није се морало бежати преко ноћи. Али преполовљена дивизија није имала снаге да потом гони потучене Бугаре. Губици, како се чује, износе око 4.000 људи. Избачено је из строја, које погинулих, које рањених, 150 официра. Рањена су три команданта батаљона.

*

⁵⁷ Лик мајора, потом потпуковника Матића, дао је Станислав Краков, у књизи *Живот човека на Балкану* (Наш дом, 2006.), а, ево њиховог растанка на Крфу:

„... Матић се опрашта од нас и као да је све своје суровости, заједно с говеђом жиљом, оставио у Албанији. Позива ме да пођем с њим за Русију, где треба да прими пук створен од аустроугарских заробљеника који су пореклом Срби, Хрвати и Словенци. Стотине официра пакују остатке својих ствари и чекају бродове који треба да их превезу у Италију, па преко Француске, Енглеске, Норвешке, Шведске... (стр. 148.)

⁵⁸ Војне јединице за попуњавање дивизијских губитака у људству. Руски израз.

Бугарски ноћни напад 18. септембра, пред којим је попустила добровољачка дивизија, извршен је са 27 батаљона против добровољачких 9. Но, већ наредног дана добровољци су у противнападу преотели своје раније положаје, скршивши нападну снагу Треће бугарске армије. „Овај неуспех“ писао је после рата генерал Кантарџијев „постао је крупно питање и у нашој Врховној команди и у Штабу фелдмаршала фон Макензена, и у немачкој Врховној команди. Дигла се велика вика. Смењивани су команданти дивизија.“ А генерал Тошев пише, да је због неуспеха на Македонском (то јест, Солунском фронту), од његове армије у Добруци очекиван само брз и одсудан успех. „Њ. В. Престолонаследник и фелдмаршал фон Макензен, који су неколико дана испитивали претходне догађаје, нађоше, напослетку да је само благодарeћи благовременом повлачењу избегнуто разбијање Треће армије.“⁵⁹

*

Као непосредни учесник Алекса Гузина је певао циклус песама у десетерцу о борбама у Добруци, које су 1941. године биле припремљене за штампу, али је избијање рата осујетило њихово објављивање. Сачуване су, нажалост, само четири. (Страхиња Гузина: Фојница у Херцеговини, ИГАМ, Београд, 2006. стр. 276 – 315.) Не улазећи у њихову књижевну вредност, у тим песмама су описи збивања и имена учесника аутентични.

*

Код добровољаца погинуло је 24 а рањено је 96 официра, 256 односно 3.250 подофицира и војника, уз 464 несталих, укупно је избачено из строја 120 официра и 3.970 подофицира и војника. Коментаришући број несталих, уз већ стечено искуство да заробљених добровољаца још од раније није ни било, тачност ове евиденције доведена је у сумњу. Претпоставило се да је толико *рањених* добровољаца евакуисано преко румунских и руских превијалишта и завојишта, јер је санитет Прве српске добровољачке дивизије исто тако евакуисао руске и румунске.

Од рањених војника било је око 800 лаких, те је у чете је одмах враћено 240 на амбулантно лечење. Вршећи неборачке послове сви су залечени у наредних 10–15 дана. Тако да се број *стварно* избачених из строја своди на 3.730. (Споменица; стр. 110 – 111)

⁵⁹ (9) У епској песми *Бој код Хардали Текедерси* Алексе Гузине, која је певана уз гусле, вила долеће фелдмаршалу Макензену, извештавајући га о бугарском расулу код Кара Синана, те он одмах позива „...од бугарске војске поглавицу“ и грди га:

„Бугарине Тошев генерале,
Зашто кријеш тешке погибије,
Што ти Срби растјераше „Бдинце“*
Те срамотиш земље обадвије,
А највише моје св'јетло лице... „

И заповеда му нови напад:

„... да потера Влахе и Козаке
Низ Добруцу и низ Подунавље.“

(*) Припаднике бугарске Бдинске дивизије.

Затишје и долазак Шкотланђанки

21.09. Мецидија. Данас су ка фронту прошле многе руске коморе и рововски топови. Чује се да је у Констанцу стигао и други руски транспорт. У два маха летео непријатељски аероплан типа „Фокер“. Гађали су га из топова и он се брзо удаљио.⁶⁰

Наша дивизија ће на неко време сигурно у резерву.

У лазарету мирно. Командир цело по подне био код Руса у санитарском возу, на станици.

22.09. Мецидија. Наша дивизија ће у резерву на неодређено време. Код Кокарце је потукла Бугаре, однела велику победу, али та победа није искоришћена, јер није било свежих руских и румунских снага да преузму гоњење.

Сем слабе, удаљене канонаде са фронта се ништа не чује.

Данас сам на станици у руском санитарском возу нашао познаницу докторку Рускињу. Радила је у Другој резервној болници у Нишу. Био сам код ње у возу на вечери.

Осећа се хладноћа. У шатору је ноћу хладно. Сређујем утиске. Хоћу да забележим и опишем онај дан опширније, док је све свеже, мада мислим да још дуго ништа од тога нећу заборавити.

23.09. Мецидија. Читавог дана страшан ветар. Не чује се канонада. Или нема борбе, или се непријатељ повукао. Под шатором је непријатно. Уз ветар је по подне почела киша. Шаторско платно прокишњава. Капље. Досадно је и суморно.

24.09. Мецидија. Синоћ сам добио дописнице од Милорада и Веље. Милорад пише са фронта да је добро. Нада се брзом свршетку рата. Веља се јавља из Рима. На путу је за Париз. Ослобођен је војне обавеза, упућен на студије, вероватно у Бордоу. То ме много радује. Намучио се, сиромаш, много.

Поново сам био у селу Мамут Кујусу, у Штабу дивизије. Дивизија је код Кокарце имала велике губитке, али не 7.000, како се чуло, него 4.000 људи, и преко 100 официра.

Од Свете и Сандића⁶¹ чух нимало утешне разне вести. Према одлуци генерала Живковића, команданта нашег корпуса у Одеси, и дивизије која тек треба да се формира, попуна наше дивизије неће се вршити из допунског батаљона, већ прездрављањем лаких рањеника. А то је мање од половине рањених. Значи да ће се дивизија постепено топити. Изгледа да постоје трвења између команданта наше дивизије и генерала Живковића. Сандић, љубимац и штићеник начелника Штаба, рече у поверењу да му се начелник пожалио: тај ће (Живковић) упропастити нашу дивизију, а неће створити нову. А Света помену: сви хоће само да командују и придикују, и Руси и наши, али нико не даје помоћ.

Као Хацићев сестрић мора да и он зна нешто.

*

Документи сведоче да је командант Хацић чинио све што је до њега било како би обезбедио попуно, али је није могао добити чак ни из, за то предвиђеног, допунског батаљона, јер је у Одеси генерал Михајло Живковић, занет формирањем Друге српске добровољачке дивизије већ обезбедио подршку руског генерала Брусилова,

⁶⁰ (1) Гађање артиљеријом која није противавионска је без дејства, осим психолошког, повољног по морал сопствених трупа, барем у први мах. И на Солунском фронту, до пред пробој, Срби нису имали противавионских оруђа, и гађали су, без успеха, непријатељске аероплане брдском артиљеријом.

Преко нас лете читаве ескадриле. Писао је у пролеће 1917. године отац српске ратне хирургије др Михаило Мика Петровић. *Но, од како су у Вертекопу направиле русвај постављена је пољска артиљерија да их туче!? И сада морамо стрепити и од наших. Пре неки дан ударио је упаљач посред Црвеног Крста; срећом се нико није десио иначе би било несреће.* (Брана Димитријевић: У контејнеру — записи српског војног хирурга 1916–1918, Водич за родитеље, Београд, 2004. стр. 50.)

⁶¹ Сандић се под истим презименом помиње у роману *Тешке године*, као ђак–писар, у Штабу дивизије.

главнокомандујућег целог фронта, да Првој српској добровољачкој дивизији *не шаље* маршеве чете. Иако је Живковићу морао бити „познат факат, „ како касније пише Максимовић, „да напоредо са смањивањем бројног стања борачких јединица почиње опадати и њихов морал, та најважнија основа за грађење успеха у рату. Војници и старешине које не добијају људство за поуну својих губитака почињу да се осећају занемарени од својих претпостављених. Осећају се као да су осуђени, у очекивању свога реда да буду рањени или да погину. Стога се у њих природно јавља морална клонулост и слабост. Људство које долази на поуну не само да ојачава бројно своју јединицу, него је крепи и морално. О благотворном утицају уредног попуњавања људством имали смо прилике да се уверимо у суседној 61. руској пешадијској дивизији. У непосредној позадини прве борбене линије, на свега 5–6 километара, вежбале су за сваки пешадијски пук, њихове маршевске чете, свака од по 400–500 војника. Зато је ова руска дивизија и могла остати за све време операција у Добруци, бројно јака. И Румуни су у том погледу стајали добро. Само је добровољачка дивизија не попуњавањем људства овим начином била доведена у тежак положај.“

Према Хацићевом вапају од 22. септембра дивизија је *неодложно* потребовала 4.000 војника, 15 официра из српске војске – који су већ били у Одеси – и 130 официра из редова добровољаца.

(Споменица; стр. 116–121)

*

Осећа се јесење време. Преко дана мирно и топло, али су ноћи хладне.

25.09.: Мецидија. Ничег нарочитог. Досадно. Тражимо станове у вароши да се тамо преселимо. На фронту мирно. Ни канонада, ни нових вести. Али у новинама има радосних о победама српске војске на Солунском фронту. Разбијена је армија Бојацијева, заробљена су 32 топа и 50 кара; заузета Флорина, наступа се према Битољу. Нека је са срећом.

У близини нашег лазарета смештен је руски аеродром. Није баш згодан комшилук.

26.09.: Мецидија. Диван јесењи дан, сунчан, без ватра. Ујутру летео непријатељски аероплан, бацао бомбе на станицу и пругу, и близу нашег лазарета. На нашем аеродрому има доста аероплана, али ниједан није узлетао. Ако потраје лепо време, биће незгодно. Аеродром, станица, пруга – све у близини.

27.09.: Мецидија. Дан врло леп. На фронту мирно. Цело по подне летели наши аероплани, извиђали. По подне летели и иза фронта, те су бацили на бугарској страни 28 бомби. Кажу да су тамо биле експлозије и видели су се пожари.

Наш командир је стално код Руса у санитарском возу, или са авијатичарима, са којима се спријатељио. Посла у лазарету нема.

Био по подне у степи. Лежао сам на сувој трави поред једног кургана, читао писма од браће. Читам готово сваког дана Милорадову карту где ми јавља о Драгињиној смрти. Замишљај Крушевац, у коме никад нисам био, и у овом тренутку ми је једина жеља да доживим да одем на сестрин гроб, кад никад нећу моћи на Сашин. (Нико од нас и неће сазнати где му је гроб.) За пола године две смрти у породици. Тешко је и мислити о томе. Да бих се смирио, описујем борбе код Кокарце, баш како сам их видео оног дана.

Прелиставам и читам свешчицу погинулог бугарског студента, коју сам добио од нашег рањеника у Сараци. Ћачки дневник: забелешке, изреке великих људи, исповести, песнички покушаји. Љубавна лирика, болно разочарање... Изневерила га. При светлости свеће, разочарани бугарски студент, после дневног занимања, излива свој љубавни бол и као да предосећа свој тужан крај. Даље су познати детаљи из породичног живота: растанак са својима пред полазак на фронт, утисци с пута, маршовање, очекивање сусрета на фронту. Последњи запис је сасвим кратак – наређење, распоред... Ту је дневник прекинут. Разочарани, несрећни бугарски студент сада лежи под свежом хумком негде око Кара–Синана...

28.09. Мецидија. На фронту затишје, можда пред буру. Дан врло леп. Пре подне летео непријатељски авион, бацио 4 велике бомбе на станицу. Наш командир је узнемирен. По подне ме шаље у Штаб дивизије у село Бјул–Бјул–Мик,⁶² да видим каква је ситуација.

У селу, правом војном логору, много коморе, наше и руске. Испред села улогорили се пукови. У селу је и Завојиште.

Остао сам код Михаила, у Завојишту, на вечери. Његов командир, др Божа Јанковић, врло красан човек, воли много да прича. Говори интересантно. Узгред и о приликама у дивизији.

Не зна се докле ће дивизија остати у резерви, али на попуњавање из допунског батаљона, који је у Одеси, не може да рачуна, јер то одбија генерал Живковић, који формира Другу дивизију. Др Божа је резервисан, али се из његових речи може назрети да нема добро мишљење о генералу Живковићу. А оно је и код свих официра који су дошли с Крфа (спрам генерала Живковића) неповољно.

Јуче је произведено за потпоручнике око 70 добровољаца – наредника и поднаредника, има каплара, и чак редова. Разговарам о томе с Михаилом и Светом, и слажемо се – заслужили су. Али зашто ми медицинари послати с Крфа остајемо редови? Иако радимо и медицинске и не медицинске послове?

Остало нам је да се после вечере вајкамо, играјући санса, уз понеку безличну псовку. Опсовао би и Михаило, који, иначе, никад не псује.

29.09. Устао рано, кренуо за Мецидију. Понека комора на путу. Таласасте брежуљци, голи, без иједног дрвета. И наш живот је тако једнолик. По подне у степи, писао о битки код Кокарце.

Командир није задовољан мојим извештајем о ситуацији. Биће свашта, али добро неће бити. Запамти шта ти кажем! Закључио је.

Спрема се напад Руса и Румуна.

30.09.: Од јутра са фронта јака канонада, али удаљена. Довучено је много румунске и руске артиљерије. Има далекометне и тешке. Канонада се некад стиша, па испочетка. Извештаја и рањеника нема.

1.10.: Мецидија. Од самог јутра грми са фронта канонада. Ка фронту одоше многобројна санитарска кола – двоколице.

Поново сам морао у Штаб дивизије, да се распитам о ситуацији, јер је командир узнемирен због артиљеријске грмљавине.

У Штабу мирно. Наша дивизија је у резерви. Произведено је још око 30 подофицира и редова за потпоручнике.

Света каже да још трају несугласице с нашим корпусом у Одеси. Генерал Живковић пребацује пуковнику Хаџићу због великих губитака у дивизији. Дошло је наређење из 47. корпуса да официри скину еполете, или да их превуку тамном чохом; да скину и камуфлирају све старешинске знакове, како не били упадљиви непријатељу. У Трансилванији на фронту ствари не стоје добро по Румуне.

Данас је половина авиона са нашег аеродрома одлетела за Букурешт. Рањенике нове нисмо добили.

2.10.: Време се нагло променило. Синоћ је почела киша и падала је целе ноћи и целог дана. Дува јак ветар. Шатор прокишњава те је пола моје постеље, носила, потпуно мокро. Код колега су постеље скроз мокре, а у шатору им је велика бара. Капље као са стреје. Не можемо ништа да учинимо.

Напољу баре, блато, киша, ветар – страшно. Јуче смо тражили стан у вароши. Нашли смо. Али када је требало да тамо пређемо, морали смо да га уступимо – Шкотланђанкама.

Дошла два одреда британске болнице – све саме жене. Болница шкотских жена радиће у саставу наше дивизије.

*

⁶² Или: Мик Бијулбијул. Станојевић: Бил–Бил Мик.

Док је Први лазарет још боравио у селу Бил–Бил–Мику, пише Станојевић (1925), стигла је помоћ: 16 аутомобила за евакуацију рањеника и једна пољска болница. Сав њен персонал састојао се од жена, које беху послате од Одбора Шкотских Госпођа. Ова помоћ је подбацила. Њена богата и луксузна опрема, чак са кујном, читавом једном собом на аутомобилу, беше гломазна за товарење и превозење по раскаљаним путевима Добруце. Дуго се монтирала, распоређивала, распремала и намештала, што је значило да се исто тако споро мора демонтирати и паковати. Што је имајући у виду колебљивост и несигурност нашег фронта, било и непријатно и опасно. Најзад, та добровољна помоћ, као и свака друга, била је исувише аутономна у свом раду, мало се обзирајући на општу ситуацију око себе и на потребе ван њеног персонала. Било је и тешкоћа око издржавања и снабдевања ове богато опремљене мисије. Тако је по њеном доласку у Добруцу, одмах искрсао крупан проблем између ње и нашег посланства у Лондону о томе о чијем ће трошку мисија бити.

Велимировићеви утисци биће пријатнији.⁶³

*

Иако је страховито хладно, ипак читавог дана траје јака канонада.

Дошло око стотину рањеника Руса, нема тешких. Причају да су нападали и напредовали око 6 километара, док нису били рањени. Заузета су три села. Кажу да је артиљерија одлично дејствовала. Борба још траје.

Како ли је тек на фронту, када је овде овако? Изгледа да ће наша дивизија, ипак, у акцију. То каже и командир.

3.10.: Време је данас боље. Хладно, облачно али је престала киша. Посла нема, што има то је администрација – извештаји наши и руски. Читавог дана на фронту јака канонада. Штаб наше дивизије помакао се према фронту. Спрема се озбиљан напад у коме ће и она учествовати. Говори се да ће Румуни са два корпуса форсирати Дунав између Олтенице и Ђурђева. Ако је тако, биће добро. Заћи ће бугарској армији с леђа.

Само када би тако било? Некако увек почне добро, али се сврши неповољно.

Данас се на фронту боре само Руси – 61. и 115. дивизија – а можда и Румуни. Неколико рањених Руса који су дошли у наш лазарет кажу да је на фронту добро, али да су имали велике губитке. Канонада долази са десне стране, а из вечери се стишава. Чује се да је данас у борбу ступила и наша дивизија, али наших рањеника још нема. Из новина које смо добили видим да је на француском фронту добро, а у Грчкој је буна.

*

⁶³ (4) Али у *Дневнику*. У Велимировићевом роману *Тешке године* Шкотланђанке се појављују, с књижевне тачке гледишта чак неспретно. Станојевић, међутим, у својим „Ратним белешкама и сликама“ (1934) каже и ово: „Користећи слободно време примио сам позив у Мецидију да су приспеле женске енглеске добровољне мисије (овде би боље пристајала реч *британске*) и отишао код њих да бих саслушао једну њихову молбу. Та молба је била у овоме. Друштво шкотских жена, на молбу извесних наших кругова, опремило је и послало нашој дивизији, једну женску санитарну мисију, која се састојала из два дела. Један део пољска болница, под старешинством Мис Инглис и други део аутомобилска санитарска колона од 16 сасвим малих фордова, под старешинством Мис Хаверсфилд. Пошто је цела та мисија допутовала до Мецидије у вагонима и на лађама, то није имала своју властиту комору, те се из Мецидије није могла ни кретати. Друга невоља је била у томе, што особље те мисије није имало своје принадлежности, пошто се рачунало да ће то бити решено у нашој дивизији. Мисија је узалуд покушавала на све стране да дође до своје коморе и принадлежности и пошто је почела да очајава без посла у Мецидији, позвала је најзад мене, не би ли јој некако помогао. Иако није било посла и потребе на фронту, а да им не бих учинио нажао, примио сам их код себе у састав Првог лазарета, што је и командант дивизије врло радо прихватио. Обећао сам да ћу им превући један део њиховог потребног материјала на мојој комори и да ћу гледати да им људство храним некако из уштеда. Но, чим сам испунио своје обећање, увидео сам, да сам погрешно, јер сам одмах приметио да је целокупна опрема те мисије крајње непрактична, преко сваке мере гломазна, највећим делом за лични комфор самог персонала и људства мисије подешена, што све није било за наше прилике и за наш рачун...“

Тог истог дана је Први лазарет добио наређење да се примакне 17 километара ближе фронту, у село Бил–Бил–Мик (Мик Бијулбијул), удаљено на око километар од пруге Мецидија – Добрич.⁶⁴ Линија фронта протезала се тридесетак километара јужно од Мецидије.

⁶⁴ Удаљеност је ипак била мало већа, око 5 километара.

Битка код Амзаче

4.10.: Мецидија. На целом фронту јака артиљеријска ватра. Ступила је у борбу и наша дивизија. Према нама су Турци. Битка се води код села Амзаче.⁶⁵ Наша артиљерија је веома добро дејствовала. Борбе су се водиле с променљивим резултатима, али, како се чује, наши су потисли Турке, продрли у село Амзачу и заробили две турске батерије.

По подне су у лазарет довели неколико турских заробљеника, међу њима и четири официра. Још збуњени и уплашени, много су се обрадовали кад их је наш командир ословио на турском. Он одлично говори турски, а зна и друге језике. Служио их је цигаретама, а они су се збуњено и готово понизно смешили и клањали. Кажу да у Добруци имају шест својих дивизија.

Ко зна како су распоређене и колико има руске и румунске војске, али како се прича, наша дивизија се борила с најмање двоструко јачим снагама. Један рањени официр каже да су нам Руси опет узели један пук, те је његов много настрадао, а нарочито Други батаљон, али да није одступио.

*

И битка код Амзаче одиграће се по већ познатом калупу. Непопуњеној добровољачкој дивизији биће одузет пук и стављен у резерву; а она послата с 5.968 пушака против 17.000 турских. Одмах после поноћи 2. октобра од села Бил–Бил Мика кренула је Друга бригада, са 115. артиљеријским дивизионом и једним брдским, путем за бивак Прве, као десна дивизијска колона. А у 3 сата кренуо је Први пук са штабом Прве бригаде, као лева. Тако је, већ од 9 сати, дивизија била у лаганом напредовању према Амзачи. Али су замореност војника од ноћног марша, још и прокислих том приликом, потом расквашено и размекшало земљиште, због чега је употреба артиљерије изостала, одложили напад, те овај отпоче тек сутрадан нешто после 7 сати, снажном артиљеријском ватром. Око 13 часова непријатељска артиљерија почела је да смалаксава, те су добровољци већ заузимали предње непријатељске заклоне. Око 17 часова непријатељска пешадија кренула је у противнапад, који је, међутим, одбијен. Почињао је сутон када добровољци продрли у Амзачу, иако у том тренутку снага свих пет њихових батаљона није износила ни 3.000 пушака. А како телефонске везе међу батаљонима не беху још успостављене, запретила је опасност од међусобних сукоба згомиланих и неуређених чета у заузетом селу; јер су уз добровољце наступали и Румуни. Ни један од пукова не беше под својим командантом, већ су се борила 5 батаљона сваки за себе.

Па ипак је 25. низамска турска дивизија бачена у панично бекство. „Непријатељ је“ написаће касније бугарски генерал Кантарџијев, „у сред мрака, унео забуну међу делове десног крила низамске дивизије... Уследила је паника, која се претворила у буран поток, који руши и вуче са собом све што сретне на путу.“ Те су у помоћ одмах послати 3 бугарска и један турски батаљон, бугарски коњички пук и три батерије. Фронт је некако стабилизovan, док су у самој Амзачи још трајали неред, вика и насумична пуцњава по улицама. Жесток бој настављен је и наредног дана. Па ипак је Амзача напуштена већ наредног одмах после поноћи, повлачењем 1., 3. и 4. добровољачког пука и делова 19. румунске дивизије.

Према доцнијем признању генерала Тошева, ова битка проузроковала је у редовима његове Треће армије, трећу врло озбиљну кризу.

Али су и последице по добровољачку дивизију, па и 47. корпус, биле сличне, јер свежих снага за гоњење већ разбијеног непријатеља опет није било. (Споменица; стр. 124–134)

*

⁶⁵ Удаљеност у ваздушној линији између Амзаче и Мецидије износи нешто мање од 35, и између Амзаче и Бјул–Бјул Мика нешто мање од 20 километара.

Послат сам после подне у британску болницу. Бележи Велимировић. Све саме женске. Има неколико веома zgodних. Управница др Ингелс је веома ружна, али врло симпатична. Болница ће бити у саставу нашег лазарета, те сам од командира одређен да одржавам везу с њима. Имају одличну опрему, и болничку и личну, и све услове да отворе праву болницу.

Наш лазарет сутра селимо из шатора у варош, а део у касарну на брду.

5.10. Мецидија. Дан необично леп. Ујутру магла. Око 10 сати из ње је неприметно изронио непријатељски аероплан, али су га гађали и умало нису погодили. Он се брзо удаљио, али је убрзо долетео други. Нису учинили никакве штете. Наша артиљерија их је добро гађала.⁶⁶

По подне смо преселили лазарет у касарну на брегу, а ми се разместили по кућама. Нашли смо лепу собицу у напуштеној кући – др Лав, Ерат и ја. У њој је кудикамо боље него у шатору. Незгода је што је у суседном дворишту смештена руска артиљеријска мунициона колона; камиони пуни граната.

Канонада се чује од јутра. Око подне је мало јача, увече достиже врхунац. Просто – непрекидна грмљавина. Дошло је преко 500 рањеника. Има доста официра нарочито из Четвртог и Трећег пука.

Велику помоћ чине нам Шкотланђанке. Код њих су рањеници смештени као у правој модерној болници. Болничарке су врло пажљиве и не либе се ни од каквог посла. Ја посла имам пуне руке, и у нашем лазарету и с њима, највише с др Ингелс; *делфином*, како је зове командир. Она одржава одличну дисциплину и ред; а понашање и однос су како се само може пожелети.

Прошло је прилично заробљеника турских и нешто бугарских. Упорно се тврди да је дивизија заробила две турске батерије.

6.10. : Мецидија. Слабија канонада трајала целе ноћи. Од пет сати ујутру почела је ураганска. Непрекидна тутњава и грмљавина. Куће су подрхтавале. Јечало је, тресло се све унаоколо, иако паљба није баш близу. И да је само пушчана, опет би било страшно тамо на фронту, камо ли када је оваква, топовска. Пео сам се до брежуљка, пре подне, али се ка фронту још не види распрскавање шрапнела, само земља дрхти од страховите тутњаве. Далеко над фронтом виде се два аеростата (балона за осматрање).

Око подне почела је канонада да слаби и да се, изгледа, удаљава. Тукла је, значи, и наша артиљерија.

Таква канонада до сада није била, али се чује да је стање на нашем фронту добро. Нападају наша дивизија и цела Добруцанска армија.

Долазе рањеници, на срећу, нема их много тешких. Шкотска болница много помаже. Оне негују, ми региструјемо.

7.10. Мецидија. Слаба канонада с фронта. Дан врло леп, јесењи, нежан, тих. Око 11 сати појављује се непријатељски аероплан и баца две велике бомбе. После дужег времена почели су га гађати из топова већ када се он готово сасвим удаљио.

Пред вече сам се упознао са руским авијатичарским капетаном Дунајевим; диван, интеллигентан човек. Дошао да тражи нашег командира, а када га није нашао остао дуго самном у разговору. Причао је о многим непријатним стварима на фронту. Румуни су се, каже, вратили из Бугарске, а могли су тамо много да учине. Не може да схвати зашто су, онда, прелазили Дунав. Каже да су им Немци уништили авијациону ескадру.

Напади и наступање добруцанске војске су обустављени. Значи, све што је било за ова два дана – све је на празно. Све оне огорчене, страшне борбе нису довеле ни до чега. Није се пошло ни мало напред. Јер нема снаге ни у војсци ни у авијацији.

Нисам војник и не могу да судим о томе, али тешко је разумети зашто се почиње нешто па се после успеха обуставља? Ако се нису добро припремили, зашто су онда почињали?

⁶⁶ Иако није могла да им науди.

Наши рањени официри који се лече у британској болници, страшно су огорчени. Не могу да схвате како руска виша команда не увиђа важност овог фронта!

На фронту мирно, али расположење је тешко, суморно. Кажу да је и у дивизији код војника и официра расположење пољуљано.

8.10.: Мецидија. Диван дан. Топло и нежно септембарско сунце с јесењим расположењем. Сентименталне маштарије и романтичне мисли.

Јесен. Осећам је по страшној жељи за неком променом, одласком некуд. Надали смо се да ћемо победоносно наступати кроз Бугарску, али је, изгледа, све пропало. Прича се да је румунска операција генерала Авереска преко Дунава, са шест дивизија, потпуно пропала. Вратио се не учинивши ништа. И наша офанзива завршила се повратком на полазне положаје, само је, како говоре рањени официри, сада положај наше дивизије истуренији и незгоднији.

Пролазе дани у утуцавању дивног времена, у писању службених извештаја. Досадно, тешко, али мора се овако живети даље.

9.10.: И данас диван дан. Имам посла у британској болници, водим глупу администрацију, а кад сам слободан седим код куће и читам једну француску конверзациону књижицу. У мени се накупило много енергије која би тако дивно могла да се употреби, али овако пропада.

У вароши ничег интересантног. Обишао сам је уздуж и попреко. Свуда војска. Све сама *војеништина*, што би рекао др Лав. Он и Ерат читавог дана некуд пропадну. Др Лав одлази код неке Влајиње – Ленуце – да пије, каже, слатко млеко – *lapte dulu* – и на још друга задовољства, а Ерат се самозадовољно и дискретно смеши када се из вечери врати. Радим администрацију и код нас и код Шкотланђанки, а и с рањеницима сам. И – редов сам.

Пошта не долази.

10.10. Мецидија. Дан јединствено леп. Много, врло много јесењег лепог и нежног. Пред подне смо очекивали аероплане, али су, изгледа, отишли на Констанцу, јер се са те стране чула пуцњава и дизао се у вис огроман стуб дима.

Данас је прошла руска војска – маршеве чете – за фронт. Прича се да ће доћи једна нова руска дивизија. Долазак војске одмах промени расположење.

По подне код командира била чајанка на којој су биле Шкотланђанке и Русиње из санитетског воза. Било је пријатно. Наш командир, кад хоће, уме да буде пријатан и занимљив. Код Шкотланђанки има неколико веома симпатичних, нарочито једна слатка сестрица и једна шоферка. Договорили смо се да држимо часове: ја њима руског а оне мени енглеског.

Командир ме често зивка да му правим друштво. Данас сам код њега доручковао и вечерао. Понаша се сад сасвим колегијално.

На фронту мирно.

Румунске новине пишу о успесима српске и француске војске на Балканском фронту.

11.10. Мецидија. Још један диван дан. Пре подне био у Штабу дивизије у селу Ебекјоју. Готово цео да ми је прошао у јахању. На фронту мирно, само аероплани стално лете, час њихови, час наши.

Наша дивизија ће, како говоре, ускоро у резерву, а можда ће је сасвим повући с фронта, док се не формира добровољачки корпус. Морал у дивизији страховито опао после битке код Амзаче; и код официра и код војника. Добровољци, прича ми Света, кажу да не знају зашто се боре, ни зашто стално одступају, када у борби увек туку Бугаре.

У праву су. Дању се успешно боре, али ноћу треба да страхују да их са крила не ухвате у клопку. Наши официри и војници говоре да Румуни као војници заостају и за Русима и за нашим, али да имају добру артиљерију, да добро гађају. И о руској се изражавају добро. Хвале је, но неки кажу да је често ван употребе када би обавезно требало да дејствује.

Дошла на фронт Трећа руска стрељачка дивизија, а говори се да ће доћи и неке друге. Кад би наједном дошла већа снага, сигурно би се ситуација поправила.

Бугари, који су се сами предали (а почели су да се сами предају) причају да су имали страшне губитке, да им је ослабљен фронт. Нарочито велике губитке су имали Турци.

Јуче су Бугари испалили на Други пук четрдесет граната врло тешког калибра и направили знатну штету.

12 и 13.10. Мецидија. Још два дивна дана. На фронту затишје. Јуче сам добио писмо од Веље из Париза и од Њуре из Петрограда. Оба су ме много обрадовала. Веља намерава да студира медицину. Хвала Богу кад се искобељао из Грчке. Њурино писмо је веома нежно, са много искрених признања и лепих жеља.⁶⁷

Каже да с нестрпљењем чека мој одговор.

Код нас у болници нема много посла. Готово сви лекари и Ерат целог дана негде нестану. Др Мутермилх је болестан и мрзовољан. Апотекар (Чех) је пронашао негде добро пиво и свако после подне иде тамо.

У вароши, на периферији, на брежуљку, где су редови сиротињских станова, наши војници из лазарета увече често одлазе са хлебовима и шећером. Тамо то дају за извесна задовољства. Прошао сам после подне и видео да се то ради готово јавно. Лако обучене жене и девојке стоје на вратима и позивају.

Имам посла у британској болници, а више се задржавам због оне дивне сестрице. Има лепо свеже лице и рупице на образима када се смеши.

14.10. Мецидија. Диван јесењи дан, али пун страхоте. Ујутру је била магла и из ње се око пола десет појавише пет аероплана. Дуго су летели изнад вароши и бацили су много бомби. Тек што су одлетели, појавио се и шести. Бацио је бомбе које су пале у нашој близини, недалеко од теретних аутомобила с артиљеријском муницијом.

После једног сата долетела су још два, избацила бомбе и одлетела. А после неког времена три, затим после дуже паузе још два. Пале су неке и у двориште наше касарне — болнице. Од једне је остала дубока рупа.

Наша артиљерија их је гађала. Изгледа да је повредила један аероплан. Говори се да је оборен. Изгледа да у вароши има жртава. Код нас у лазарету није их било. Аероплани су летели и над свим осталим селима и бацили су много бомби. И на Чорноводу и на Констанцу.

Нешто се озбиљно спрема. Данас су прошле избеглице са својим великим воловским колима. Хитале су на север.

15.10.: Дан врло леп, што се никоме није допало, због долетања аероплана. Сви су устали рано. Митраљесци преко пута нас од раног јутра копају блиндаже. Наређење је да се

⁶⁷ Према успоменама писаним педесетак година касније, та љубавна веза била је веома снажна. Крајем лета 1913. године враћајући се из Благовешчјенка, у коме је посетио свог старијег брата Бору, Велимировић је своју несудбеницу запазио на сибирској железничкој станици Чита. „Било је лепо јутро, а на станици много света, нарочито гимназиста и гимназисткиња у униформама. Испраћали су снажну и лепу девојку, налик на Украјинку, која је колико чух с прозора, путовала на студије у Петроград. Ушла је у наш вагон, а један старији гимназиста који је био с њом, обрати ми се питањем: где ја идем. А када рекох за Москву, препоручи ми је за сапутницу. Будите јој од помоћи. Путује први пут. Мало је узбуђена. Насмешили смо се једно другом. После дирљивог разјављања са својима и многобројним познаницима, окрену смо се једно другом. Воз ја напуштао Читу. Али нас први разговор баш није одушевио, те се удубих у своју *Хемију*. Потом ме, Ана Георгијевна, тако се звала та девојка, позва на чај. Лепо грађена, крупних црних очију и густе косе, држала се неусиљено; те се распричасмо неосетно. Како је време брзо прошло, кад пре дочекасмо — вечерњи чај. И тад, као што рече Гогољ у *Тарас Буљби* — *пропаде козак*. А када је прошао Бајкал, са својим бистрим водама и заснеженим планинским висовима, већ смо се пренели у више сфере. За мене је постала Њура. Говорили смо једно другоме *ти*. У тихим вечерима стојећи поред прозора испричали смо много тога о себи, а даље планове кројили смо заједнички... И дошао је, после много и много дана, баш једног мутног поподнева, час разјављања у Чељабинску. Наслоњена на мене Њура је плакала, много више него онда у Чити.“ Наставила за Петроград. И почело је дописивање, у прво време, свакога дана...

свуда ископају. У вароши је било много жртава. Говори др Лав, који је дан провео код своје Ленуце.

Не чује се ништа о паду оног јучерашњег аероплана.

Око подне појавила се два. Бацали су бомбе, али штете није било. Брзо су отерани од стране наше артиљерије. Чује се да су дошле неке против аеропланске батерије.⁶⁸

По подне сам био послом у Штабу дивизије. Обрадовао сам се много што ћу провести време у пољу.

У Штабу сазнадох да се очекује нешто озбиљно, или наш напад на непријатеља или њихов на нас.

Света у поверењу каже да су Немци, према исказу једног заробљеника, на фронт довукли много тешке артиљерије. Прича о несугласицама између нашег команданта и генерала Живковића. Хаџић је тражио да га смене с положаја, јер не зна више кога да слуша. Сандић је био још отворенији и жучнији: напао је и руску вишу команду и генерала Живковића. Кроз њега сигурно говори начелник Штаба мајор Максимовић, као што Света зна ствари преко свог ујака, Хаџића. Обојица су песимисте, јер је морал добровољаца опао.

Видео сам у Штабу капетана Драгутина. Нерасположен је и љут, а преко мене напада Русе. И ти твоји Руси, ако мисле да смо марва... Потом се смирио и извинио, причајући ми неутешне ствари. Руска виша команда у Добруци, по његовом мишљењу, ништа не ваља. Чак рече да ово није ратовање, него играње жмурке, да нашу дивизију сеца како ко хоће. Драгутин је озбиљан човек и добар официр. Знам како раније није дозвољавао да се нешто каже против наше, српске, више команде а сад напада и руску!? Види се да му је много тешко. Морао је да се издува. Ипак ми пре разговора рече, да ће се све ово поправити. Дај Боже!

17 и 18.10.: Јуче сам поново био у Штабу дивизије, тобож пословно, а стварно да испитам како стоје ствари, по налогу командира, који је час оптимиста, час песимиста. У поверењу ми каже: биће среће ако изнесемо живе главе одавде. Стално је са руским авијатичарима, нарочито с Дуњајевим и сигурно је да нешто више чује.

Дани, као за инат, врло лепо, дивни, јесењи. Колико би се човек у другим приликама њима радовао. Овако, живимо у страху. „Риђи Немци“ лете стално и дрско. Но, сад их гони наша (противавионска) артиљерија, не даје им да се дуго задржавају, па се понекад и не приближе. Али зато лете над фронтом врло ниско. Митраљирају, бацају бомбе.

Са фронта повукли руску Трећу стрељачку дивизију и послали је преко Дунава у Трансилванију. Повукли су и неку коњицу. Официри у Штабу кажу: шашава посла.

*

Та процена је била тачна. Према Станојевићу, истицао је период затишја, што је, пише он (1925), значило да непријатељ спрема нов и одлучан напад, после темељних припрема, све по немачком „протоколу“.

*

Запазио сам да се и наши храбри официри и опробани јунаци плаше аероплана. Помало ми је мило, јер имам извесно оправдање и за себе.

Код нас у лазарету нема посла па су лекари по цео дан негде напољу. Др Гомберг одлази рано изјутра, а враћа се доцкан. Између командира и Федотова дошло до озбиљног сукоба. Командир је викао, али му ни Федотов није остајао дужан и нимало се није устручавао.

Јуче сам, при повратку, неко време јахао са др Гајдом, командиром дезинфекционог одреда.⁶⁹ Веома необичан и интересантан човек. По чину наш капетан, најстарији међу својим земљацима Чесима, али као да је, незванично, њихов вођа. Пун је планова о којима

⁶⁸ Тек сада! Јасно је зашто ни један авион до тада није ни могао да буде оборен.

⁶⁹ Интересантно је да је у Споменици као командир тог одреда наведен др Колесниченко. (стр. 67)

говори с одушевљењем. Има у себи много авантуристичког. Води са собом Рускињу, свршену гимназисткињу из Одесе. Она је његов посиљни. У војничком оделу, са кратком косом личи на лепог, безазленог дечака. Изгледа да му је много одана.

*

Убрзо после кампање у Добруци, пише касније Велимировић, бљеснуће Гајдина вратоломна каријера. Постаће генерал Гајда, командант чешких пукова, који су по споразуму руске царске владе с професором Масариком, потоњим творцем Чехословачке, требало да буду језгро војске те нове европске државе. Чешки пукови ће, нарочито у Сибиру, током 1919. и 1920. године, постати сила достојна поштовања. Гајда је сањао да умаршира у Москву, и допринесе слому большевичке револуције. Није се слагао ни с руским белим генералом Колчаком, ни са обновом царизма. Залагао се за признавање приватне својине и демократски облик владавине. Совјетски историчари сврстали су га у интервенционисте и контрареволуционаре.

*

По рођењу Рудолф, касније Радоле, Гајда рођен је у Котору 1892. године. Отац му је био (аустроугарски) официр а мати Бокељка, из старе, отмене али сиромашне породице. По завршеној гимназији, служио је војску у Мостару, а током Балканских ослободилачких ратова био је добровољац у српској или црногорској војсци, не зна се тачно, јер је код већине његових биографа баш тај део остао нејасан. Према истим изворима заробљен је (или је просто пребегао) 1915 (?) у Вишеграду; јер је, те исте године, већ у чину капетана црногорске војске. По капитулацији Црне Горе 1916. године, успева да се пребаци у Русију. (Ни тај део Гајдине биографије није довољно разјашњен.) Јануара 1917. године, напушта Прву српску добровољачку дивизију и прикључује се Чехословачким Легионарима и напредује у војној хијерархији. По избијању октобарске револуције та војска, под његовом командом, кренула је ка Владивостоку с намером да се пребаци на Западни фронт, но убрзо долази до првих чарки, а потом и до жестоких сукоба с большевицима. Те ће Гајдин највећи успех бити победа код Перма, у децембру 1918. године. Чехословачкој Легији пало је тада у руке 20.000 заробљеника, 5.000 железничких вагона, 60 топова, 1.000 митраљеза а и речна флотила, окована ледом на реци Ками. Гајдина слава тада је била на врхунцу; у истој мери и амбиције. Он је генерал–мајор, називају га „Сибирским атаманом“, „Сибирским тигром“. Омиљен и код својих и код Белих, намерава да и Колчакове трупе стави под своју команду, особито после првих Колчакових пораза против Црвене Армије. Новембра 1919. године уз помоћ Есера покушава да пучем смени свог ривала. Не успева му. Том приликом је лакше рањен и принуђен је да бежи из Сибира.

По повратку у тек створену Чехословачку, почетком 1920. године добија пензију и чин генерала, али не и војну дужност. Новембра одлази у Француску у Вишу ратну школу. Тек по повратку отуд, 1922. године, дата му је команда над 11. дивизијом у Кошицама, у Словачкој. Четири године касније већ је начелник Генералштаба, али је под притиском Томаша Масарика принуђен да се повуче. Разлози смене били су и стари и нови. Масарик је с подозрењем гледао још на Гајдину сибирску авантуру, а по завршеном Великом рату, на Гајдине симпатије према италијанском фашизму. Отишавши с високог војног положаја Гајда се окреће политици, и по Мусолинијевим узорима оснива (Чехословачку) Националну фашистичку партију. 1933. године у Брну, уз помоћ шачице локалних присталица покушава пуч, који се завршава неуспехом. Ухапшен је, па после шестомесечног затвора пуштен и пензионисан. После избора 1935. године ипак је посланик у парламенту, све до 1939. године. У то време његова национал–социјалистичка партија је снажно против немачки оријентисана, а Гајда се залаже за јачање чехословачких оружаних снага, и одбрану Судетске области. По Минхенском споразуму 1938. године, у знак протеста враћа сва француска и британска одликовања и медаље. Бива рехабилитован 1939. године. Враћен му је и генералски чин, те он још једном покушава да државним ударом постане шеф државе. Не успева, а Хитлер окупира и распарчава Чехословачку. Током окупације хапшен је и испитиван од стране Гестапоа, али је избегао затварање. По завршетку Другог светског рата,

ухапшен је маја 1945. године од стране НКВД–а, и подвргнут испитивањима под врло тешким условима. Том приликом је ослепео. Априла 1947. године изведен је пред суд, под оптужбом да је био пропагатор нацизма и фашизма. Запретила му је доживотна, но, осуђен је на две године затвора. Убрзо по пуштању на слободу, 1948. године, Гајда умире разочаран и заборављен.

Све до 1989. године чехословачка историографија игнорисала је његово постојање, те је у складу с тим и нашим историчарима генерал Радоле или Рудолф Гајда непознат. Многе од овде изнетих чињеница нису биле, по свој прилици, познате ни др Милутину Велимировићу.

*

19.10.: Мецидија. На фронту почела веома озбиљна битка. Чује се артиљеријска грмљавина. Колико према одјецима и потресима може да се оцени, има много тешке.

По причању рањених официра, Бугари и Немци тукли су и засипали, и просто затрпавали наше ровове тешким гранатама. После артиљеријске припреме кретоше Бугари, а изгледа и Немци, али су дочекани нашом јаком пушчаном и артиљеријском ватром, те нису напредовали.

Изгледа да непријатељ на овом фронту има јаке снаге. Довукао је многобројну тешку артиљерију, те су сви наши рањеници страдали од граната. Има доста тешких. Имамо и неке Русе и Румуне.

Своју артиљеријску ватру непријатељ коригује из аероплана. Његови авиони стално лете, а како причају, један је оборен и изгорео. По причању наших рањених официра, ако непријатељ обнови напад ноћу, наши ће морати да се повуку на другу линију, јер је ова на којој су сада јако истурена.

Око два сата по подне морао сам поново по налогу командира у Штаб дивизије у Ебекјој, да видим како ствари стоје. (Појаши, види како је.)

Појахао сам кроз кркљанац. Ка фронту журе пуне каре, оданде пристижу празне коморе. У Штабу дивизије, смештеном у неколико кућа, узнемиреност, не толико због догађаја на фронту, колико због налета аероплана, митраљирања, бацања бомби. Говори се да је нови командант бугарског фронта у Дуборуци фелдмаршал фон Макензен и да је, према изјави заробљеника, непрекидно на фронту. Како прича Света, а исто сам чуо од др Драгослава у разговору с осталим официрима, Бугари имају много немачке тешке артиљерије, а с њима је и једна немачка дивизија. Сви много грде генерала Зајончковског јер се на фронту све време туку само наша, руска б1. и две румунске дивизије девета и деветнаеста.

Био у Завојишту на другом крају села. Под великим шаторима радило се непрекидно. Има доста тешких рањеника. Јавио сам се др Божи да им помогнем, навукао мантил те сам радио с Михајлом неко време. Др Божа је био нервозан што не стижу двоколице за евакуацију рањеника. И тек за време вечере, после рада, када стигоше двоколице и кад почеше да товаре рањенике, он се смири, и чак орасположи.

Вести које сам од њих чуо нису ни мало добре. Опет је један пук одузет нашој дивизији, а стигло је и да су обе румунске дивизије много настрадале.

Слом

Непријатељ је, најзад, 19. октобра прешао у снажну офанзиву, пише Станојевић. Одлучујући пробој фронта на сектору 19. румунске дивизије, која беше лево од добровољачке, био је брз. И почело је одступање.

*

20.10. Мецидија. Читавог дана траје битка. Канонада не престаје ни за трен. Летели аероплани, бацили неколико огромних бомби на Штаб армије у вароши, али га нису погодили. Но, тамо где су пале – огромне рупе. Не чује се ништа добро. Рањени официри причају да непријатељ наступа на целом фронту. Успео је да се пробије на нашем левом, руском крилу. Настрадале су и обе руске дивизије, много Руса је заробљено.

Читавог дана пролазила је комора која одступа. Варош се брзо празни. И заостали становници журно беже.

Стално долазе рањеници. Има и данас тешких, међу њима неколико Руса и Румуна. Све их, после обраде, евакуишемо.

На станици велика нервоза и ужурбаност, и тамо се спрема евакуација.

По подне сам поново био у Штабу дивизије. Страшно. Долетали су аероплани, бацали бомбе на сам Штаб. Има седам погинулих, међу њима посиљни једног пуковника са Крфа, чика Стева, који нам је баш јуче причао шта ће радити кад се вратимо у Србију. Међу рањеницима је и пуковник Мартиновић и студент Ђока Недељковић, сестрић команданта Хаџића. Побијено је око 30 коња.

У Штабу велико узбуђење. Сви мисле да су се на фронту одиграли крупни догађаји. Наши су издржали све нападе, али се сутра очекују нови. Потребна је јача резерва да смени већ заморене трупе. Отворено нападају Зајончковског који држи резерве а не употребљава их. Чује се да се он са Штабом Армије спрема да напусти Мецидију. Др Драгослав ми рече да све рањенике евакуишемо што пре возом.

Командир каже да Штаб корпуса прелази у Хирсово – 70 километара од Мецидије – у варош на Дунаву.⁷⁰ На глас их псује.

21.10.: Мецидија. Ноћ прошла врло напрегнуто. Све време пристизали су рањеници. Евакуисали смо их целе ноћи.

Вести су неповољне. Генерал Зајончковски са Штабом побегао у Хирсово. Резерве нису слате на фронт. Или их немају?

Грми артиљерија. Све је у повлачењу. Наши су се такође повукли.

22.10. Мецидија – Кароли. Страшна ноћ. Олуја, киша. По том невремену морао сам ка фронту. Појаши, види! Нисам нашао Штаб дивизије, а нисам га ни тражио. Све одступа. Наши, Руси, Румуни. Закрченост колона на путу. Киша не може да угаси пожаре које по селима распирује ветар. Горе пластови сена, и сама села. На разним страна одблесци пожара.

Вратио сам се доцкан, рапортирао: све одступа.

*

Наиласком ноћи почела је да пада и јака киша. Кроз густу мрак црвеним пожаром пламтела су села Кобадин, Ебекјој, Енце Махале, Топраисар, Абдулах, Мусурат и Осман Факи, дајући оријентацију на земљишту, на којем је по тамној ноћи оријентација иначе врло тешка. (Споменица; стр. 161)

*

Освануло је ведро јутро. Сунце просто пече. Нема ветра. Посматрамо небо и са великим задовољством примећујемо како се приближавају облаци од јужне и југоисточне

⁷⁰ Тачан назив је Хиршово.

стране. Најзад се наоблачи, поче ветар. Ипак се око пола десет појављује велики црни аероплан, али се убрзо враћа гађан из наших батерија и гоњен аеропланима.

Са фронта страшна канонада још око пола шест сати. Почела је прво са леве стране, проширила се на цели фронт, и грми непрекидно. Осећа се да туку тешки топови и то близу, као да су ту одмах, иза брда.

Добили смо наређење за покрет у село Кара–Мурат северно од пруге. Мене је одредио командир да одем британским аутомобилом у село Ендек–Кара–Кјој до Првог лазарета и да оданде доведем кола и аутомобиле за ствари Шкотланђанки.⁷¹ Оне ће даље с нама. Кренуо сам аутомобилом за село,

али када смо тамо стигли лазарет нисмо нашли. Сретали смо на путу масу кара са артиљеријском муницијом, многа кола, коморе, Румуне и Русе на коњима и наше рањенике Србе.

Наши причају страшне ствари. Да су Немци и Бугари навалили великим снагама, да су се три дана тукли с надмоћним непријатељем, да су издржали све те нападе и тешку артиљерију али да су преморени. Они се, јадници, још нечему надају. Само да су појачања сад!

Питам како је код Руса и Румуна? Па, бију се, људи, држе се, гину... али нема смене... само да су сад свежа појачања! Причају један рањеник каплар и два војника које смо повезли аутомобилом.

Сматрају да су Бугари и Немци имали велике губитке и да би их наши са две нове дивизије и артиљеријом потерали.

Просто се дивим тим обичним војницима, који су се три дана тукли без смене, засипани тешком артиљеријом.

У селу Штаб руске 115. дивизије и многе коморе. Са фронта који је у близини грми артиљерија, која се сад много јаче чује. Земља дрхти. Ка фронту стално одлазе каре с муницијом, а неке се оданде враћају. Војска одступа.

Време се замутило. Наоблачило се. Почео јак ветар. Атмосфера пуна електрицитета. Кад сам се вратио у Мецидију нисам затекао командира. Лазарет спакован, спреман за полазак.

16. сати. Чекамо командира. Канонада се приближава. И већ се виде бели облачићи од распрскавања шрапнела. Допире штектање митраљеза.

На путу бескрајне колоне, а нашег командира нема па нема. Кажу да је отишао да се нађе с командиром Првог лазарета, да траже кола, или аутомобиле, за ствари Шкотланђанки.⁷² Сви смо страшно нервозни, сем

њих. Сремиле су фотографске апарате, снимају сцене. Ка фронту се у центру лепо виде кругови од распрскавања шрапнела. Чује се фијукање граната, ипак не у близини.

Шоферка која ме је возила слика ме како седим и пишем. Правим се хладан, изигравам Енглеза, а нервозан сам и узбуђен.

⁷¹ Предвиђено повлачење било је према Кара–Мурату северно од пруге Мецидија — Констанца а износило је преко 20 километара. Насупрот томе, Ендек–Кара–Кјој је преко 5 километара јужно, на прузи која иде ка Добричу.

⁷² „Своју грешку“, написаће 1934. године Станојевић, што је прихватио Шкотланђанке, начинивши их делом Првог лазарета, „увидео сам када је због пробоја фронта, био наређен хитан покрет и када сам журио као без главе, да некако потоварим тај њихов луксуз, како не би био заплешен. Иако сам се тог првог дана некако извукао, кроз неколико дана, кад је за време одступања пала киша и када коњи више нису могли да из блата извлаче претоварена кола, морале су остати у блату заглављене две fine походне кухиње–аутомобили. Узалуд сам молио пролазеће коморе да нам помогну, но, лека ниоткуда. А мене добротиниоца, Мис Хаверсфилд је после тога тужила Врховној команди у Солуну, те сам морао још и објашњавати и правдати се.“

22.10. Село Кароли.⁷³ Стигли смо око 21 час. После страшне олује и пљуска напустили смо Мецидију, чим је стигао командир са 4 сата задоцњења. С муком смо се пробили кроз варош због многих комора и избегличких кола.

Када смо полазили већ је код наше бивше болнице била намештена једна батерија. Два млада артиљерца, прапоршчика,⁷⁴ Руса, из батерије, нимало узбуђени, разговарали су о неким својим познаницима предложеним за одликовања.

*

Велимировићу тада, разуме се, нису могли бити познати застрашујући детаљи пораза 47 *Особог* корпуса. Према немачким изворима укупан број заробљених у Мецидији и Черној Води, износио је 37.600 подофицира и војника и преко 400 официра, са пуно ратне опреме, топова само 400. Није познато колико је припадника Прве српске добровољачке дивизије тада пало у ропство, али је чињеница да је доласком фелдмаршала фон Макензена, Бугарима било забрањено убијање и злостављање било рањеника било заробљеника, те су ови, када је реч и о припадницима Прве српске добровољачке дивизије транспортовани у заробљенички логор у Пловдив. Оно мало српских држављана тамо ће и дочекати крај рата; мада су појединци успели и да умакну. Заробљене аустроугарске држављане чекала је, међутим, гора судбина. Тако, Крањц и Секулић у свом раду „Словеначка крв за српску браћу“ (Добровољачки гласник, Београд, бр. 25, јун 2005, стр 91–97) наводе да су 1917. године у београдски војни затвор била пребачена 73 словеначка добровољца, заробљеника из Добруце, које су Бугари предали Аустро–Угарима као њихове држављане. Није тешко претпоставити да им је убрзо било суђено за велеиздају.

*

Канонада која се за време пљуска смирила, оживела је, сада је много ближа. Свима нам је лакнуло кад се дохватисмо поља. Поново се спремао киша, а кроз црне облаке на северу и истоку на трен се пробише сунчеви зраци, и осветлише нас неким језивим, црвенкастим сјајем.

То ме подсети на одступање пре годину дана из Србије. Иста слика негде око Авале. Исто овакво језиво, облачно вече, и река избеглица, и коморе.

Руски аероплани одлетеше ка северу, баш када смо пролазили поред аеродрома. Изгубише се у ниским облацима.

Одмицали смо степом ка кукурузима, ужасно раскаљаним сеоским путем, лево од друма.

Небо све облачније. Атмосфера пуна влаге и дима. Од Констанце се у вис дизао огроман црни стуб. Горе цистерне с нафтом.

И тек што стигосмо до кукуруза спусти се страшан пљусак, који нас је доведе допратио.

Нађох стан са нашим чиновницима и Бошком писарем у једној напуштеној румунској кући, највероватније стану учитеља. Ноћас ту остајемо. Командир отишао код познаника артиљерца на вечеру и спавање. Веома сам уморан, као и остали, али не могу да заспим, а треба се одморити. Ко зна шта нас даље чека?

У селу страшна гужва и блато. Све време пролазе, одступају коморе, каре, топови. Почела пљачка дућана и кафана. Румуни и Руси који одступају са истока, причају о паду Констанце.

Пљачка и у кући у коју смо се сместили. У другој соби румунски војници претурају ствари и што им треба узимају, а друго ломе – посуђе по кухињи, намештај, огледала. Из библиотеке ваде књиге, погледају па поцепају. Колико их разумемо, кажу, да то не падне Бугарима у руке. Страшно. А, ноћу све то изгледа још страшније; иако се више не чује канонада.

⁷³ Тачније: Карол Први. Од Кара–Мурата удаљено око 6 километара.

⁷⁴ Заставници у руској царској војсци.

23.10. Токсу. Бошко, ја и Стева, мој незванични посланици, седимо у једној сељачкој кући поред пута, једемо врућу проју, одмарамо се. Пролази река коморе и кара, Стева и Бошко стражаре, гледају кад ће наићи наши. За данас смо се спасли. Али, јуче...

Тек што смо заспали пробудише нас, да одмах кренемо. Наш командир је већ отишао на фијакеру и са неколико кола напред у село Кара–Мурат. Било је око пола 2 по поноћи кад смо кренули кроз кркљанац. Одмицали смо споро. Сметале су нам коморе, каре, артиљерија, избеглице. Негде смо после вике, задржавања, скретања кола у поље, могли да прођемо кроз узан пролаз, али би убрзо наилазили на исто тако закрчен пут.

Крај пута много избеглица. Седе код својих кола, крај огњева. Около њих групице војника: наших, румунских, руских.

Измаглица и ветар. Час се разведри, а час навале масе ниских облака. Сви одступају, само се ми враћамо, као да смо нека борбена јединица. Пробијамо се с муком кроз живу реку. Посматрају нас с чуђењем.

После честих застајкивања стигосмо у село Кара–Мурат. Нађосмо стан у једној напуштаној кући. Ту су нас сачекала кола која су дошла с командиром. Уморни смо, гладни, али никоме није до одмарања. Изиђосмо напоље, тек да протумарамо селом. Свуда групице војника, ватре које се много диме и густо бласто. Војници причају страшне ствари. Један наш војник каже да су Први лазарет и Штаб дивизије још синоћ отишли даље. Те Бошко писар закључи да смо у клопци, да нас опкољавају Бугари. Од Руса чух да су им Бугари, код Констанце, заробили пук, да је, изгледа, заробљен и генерал Павлов.

*

Генерал Павлов био је, тада, командант леве армијске групе, те му је добровољачка дивизија била потчињена. Отуда важност ове вести, која, испоставиће се, није баш била тачна. Наиме, док је добровољачка дивизија 22. октобра упорно држала своје положаје јужно од пруге Мецидија – Констанца, непријатељ је источно од ње наступао са Зборном (бугарском) дивизијом између села Осман Факе и Махометчеје. Источно од ње наступала је 217. немачка дивизија, а сасвим до морске обале бугарска коњица дивизија. Под тим притиском 9. и 19. румунска дивизија повлачиле су се ка северу – према делти Дунава – али је нарочито брзо попустила девета, те је бугарска коњица већ око 13 часова заузела Констанцу,⁷⁵ из које се потом једва спасао генерал Павлов са својим начелником Штаба. (Споменица, стр 165.)

*

Наш командир наређује Федорову да се све спреми за полазак, и да се одмах крене. Требало је још синоћ да према наређењу одступамо даље, али смо ишли погрешно, јер смо уместо у Кара–Мурат, отишли лево у Кароли.

На свом фијакеру и с неколико кола командир оде напред, а ми остадосмо да се спремамо. Остале су и Шкотланђанке. Иду са нама, скањерају се. У селу много напуштених коња са амовима и седлима. Наши их узимају слободно, те и ја узем високог, црног вранца – из румунске артиљерије.

Око шест сати поче блиска артиљеријска ватра с источне стране. Шрапнели почеше да се распрскавају на брду више села, но и над самим селом. Са брежуљка на источној страни спуштале су се неки стрељачки стројеви; зачу се и митраљез.

Наша колона тек што је кренула. Био сам на њеном крају, јашући вранца.

Премакоше козаци с дугим копљима. А са брда се журно спуштала нека коњица. И пронесе се узвик: Бугари! Настаде страшна паника. Све бежи: војска, кола, избеглице. Наша кола одмакоше напред, али остасмо ја, Бошко писар и Стева. Никако да се кроз ону гужву пробијемо. Затрешташе митраљези, а у близини пушчана паљба. Наједном се поред нас створи др Гомберг, на коњу, али рукама држи седло. С Бошковог до земље висе дебелу црни

⁷⁵ Удаљеност Мецидије од Констанце износи у ваздушној линији нешто више од 30 километара, од Констанце до Кара–Мурата је око 27.

каиши. Тог јутра су многи дошли до коња које су Румуни оставили, што од комора, што од артиљеријских кара.

Скренуо сам лево у сокак, јер је кроз гужву на путу пробијање било немогуће. За мном појурише Бошко и др Гомберг. Терамо касом, јер је празно. Сустигоше нас на коњима пуковник Лазаревић из Штаба, капетан Фотије, и Мика Фоки. Довикнуше нам да потерамо брже, јер бугарска коњица опкољава село. Њих тројица на својим добрим коњима измакоше. Но и ми смо зачас били изван села. Ту се указа призор који никад нећу заборавити. Десно преко поља отегао се пут с бескрајним коморама, карама, топовима, а са једне и друге стране војска. Слика бежаније. И, сва та река, као широк талас, јури у трку, док они на путу одмичу већ спорије. Време мутно, облаци се слили са земљом, а изнад села јечи митраљеска паљба. Да је тад само једна бугарска батерија однекуд отворила паљбу, направила би ужас.

По свој прилици се ситуација у самом селу побољшавала. Удаљила се пушчана ватра, одступање се успорило. Неки коњаници су се чак враћали према селу.

Кренули смо и ми ка путу, јер је опасност прошла. По страни разбацане столице, столови, котлови, јастуци, па и шиваће машине; просуто брашно, пасуљ... У сред те потресне слике, комична фигура др Гомберга, готово лежи на коњу с рукама на предњем рубу седла.

Застадосмо да се одморимо. Онда нас тројица, Бошко, Стева и ја, потерасмо брже напред поред пута, а доцније смо изишли и на пут. Др Гомберг остаде с једним војником, да сачека нека наша кола, ако нису и она измакла, јер више није могао да јаше.

Замакосмо за брежуљак, где беше шумарака и пропланака, и стена. Око подне прођосмо кроз једну романтичну котлину какву у животу нисам видео. Огромне стене, као окамењени дивови с каменом на врху као капом. На појединим местима млада и лепа шумица. Стигосмо ускоро у село Токсу, где треба да се задржимо, али тамо од наших никог.

Лепо смо доручковали, чак смо и вино пили. Све нам то спремила газдарица куће. У селу узнемиреност. Свет се спрема да бежи. Неки полазе, неки тек товаре ствари на кола, а што не могу да понесу кваре, ломе. Бацају посуђе, разбијају га по двориштима. Војницима, који наваљују као гладни курјаци, не наплаћују вино. Плач деце, цика прасића, гакање гусака, којима војници не остају дужни.

И наша газдарица се спрема да бежи. Није хтела да нам наплати доручак и вино. Једва је натерасмо да прими нешто румунског новца. Све ме то подсећа на Србију пре годину дана. Страшно! Страшно!

23.10. Токсу.⁷⁶ После два сата стигао је и наш лазарет. Улогорисмо се.

Ручали заједно са Шкотланђанкама. Оне су за време гужве, чим се мало разданило, фотографисале ону бујицу бежаније. У лазарету нема др Лава и неколико војника. Много се бринемо за др Лава.

24.10.: Синоћ смо кренули даље око 5 сати по подне. Треба да идемо на неко место у близини Хирсова на Дунаву. Прошли уз дуга застајкивања кроз три богата румунска села, стигли у Картал,⁷⁷ где смо преноћили на слами у тесној циганској кући.

Јутрос у 7 сати кренусмо даље. У 11 сати стигосмо у неко село насељено Турцима. Мало је, пусто. Ту смо ручали, одморили се. У селу нема војске, само избеглице које су се придружиле нашим војницима кад су ови почели да грабе (пљачкају) по кућама.

Пошли смо после ручка за Хирсово. Убрзо стигли. У вароши нигде ништа. Свуда коморе. Улогорили смо се на ледини изван вароши, да ту и преноћимо.

Дан прошао у миру.

*

Бугари су са немачком артиљеријом и Турцима, пише Станојевић (1925), ушли у Мецидију, Констанцу, Черну Воду, пресекавши главни железнички пут, жилу куцавицу

⁷⁶ Вероватније Токсоф, нешто око 20 километара северно од претходног боравишта.

⁷⁷ Из досадашњег кретања Другог лазарета може се закључити да су прелазили око 20 километара дневно.

Добруце, Констанца — Черна Вода. Морало се ка Хиршову, па још северније ка Искачи, па преко Дунава, преко понтонског моста.

*

25.10. У пољу. Село Топалу.

Крнусмо тек око подне из Хирсова, мада смо устали рано. Силна комора прошла – одступа. Често застајујемо. Ишли смо неко време уз Дунав, а онда смо се одвојили и кренули ка истоку. Све време паралелно с фронтом, ако он још постоји. Пронађосмо у једном селу Штаб наше дивизије. Нисмо ишли путем којим они, већ другим. Изгледа да је општа пометња. Повлачи се како ко може. Наишли смо успут на неке руске пукове. Крећу се у стрељачком стројевима ка фронту. Неки се тек спремају за покрет. Млади људи, питају: како је напред.

У Хирсову се искрцавају 9. и 10. руска дивизија, па чим се који пук искрца креће ка фронту. Доцкан, доцкан, каже један наш капетан. Више се ништа не може учинити.

Стигосмо у село Топалу.⁷⁸ Остаћемо ту до поноћи, онда крећемо даље.

26.10.: Топалу. Овеће, богато румунско село. Људи узнемирени. Нису очекивали да ће рат доћи и до њих. Одступају коморе, лака и тешка артиљерија, непрегледно. Просто је невероватно да је све то било на фронту. Па шта су радили тамо? Били у резерви? Или су Бугари толико јаки? Један наш официр каже да су Бугари заузели Констанцу, Мецидију и Чорноводу. Разбили су једну руску дивизију баш када се искрцавала из вагона. Каже да је то била 3. стрељачка, коју су недавно повукли из Добруце, па је вратили. Дочекују их Бугари и туку као зечеве. Луда кућа.

27.10.: Пред Исакчом – неко село.

Кренули око поноћи, застајкивали, због нагомиланости комора које непрекидно куљају. Несхватљиво је колико их има. Од поноћи до јутра прешли свега 7 километара. Око 8 сати толико се закрчило да се није могло даље ни маћи. Вика, псовке. Чак су нам, на једном месту, пресекли колону лазарета. Део је отишао напред, други остао, никако да се пробије. Одјахао сам напред, застао да сачекам наша кола. Нисам чекао дуго. Наши су дојурили у касу, а за њима и комора. Неки козаци јавили да је непријатељска коњица близу и отпочело је бекство.

Пролазили смо кроз лепу котлину, обраслу са обе стране дивном шумом. Застајкивања није било те смо за кратко време доста одмакли. Читавог дана кретали смо се кроз дивне шумовите пределе између брда. Предвече се испесмо серпентинама на једно стрмо брдашце одакле се видео Дунав. Остадосмо у селу да преноћимо.

У селу много војске, наше и руске из разних јединица. Све измешано. Време ведро, али свеже. Причају да нас сутра чека изгибија на понтонском мосту, ако долете аероплани.

Од нашег лазарета нека кола и војници полако одлазе да пређу преко моста током ноћи. Команде нема, ни у нашем лазарету, а ни код других јединица. Неки се мало задрже у кафани а потом одлазе да по ноћи пређу Дунав.

Командира нема, нити знамо где је. Нема ниједног лекара, ни чиновника, сем Фесика и колеге Ерата.

Легао сам и продремао у једној лепој соби у газдинском стану. Домаћини врло љубазни. У неко доба буди ме Ерат и каже да су сви већ отишли. Зове да и ми пређемо понтонски мост, по ноћи. Пристао сам, мада сам се тешко разбудио после првог сна. С нама пошао и Стева. Јахали смо на моме коњу Ерат и ја; дуго, око два сата, и стигли до Искаче. Било је страшно хладно. До моста још два километара, а спустила се густа магла. Обали не може да се приђе. Све закрчено од кола и комора. Многи су се разместили да ту преноће, јер о прелазу пре јутра нема ни говора. Решавам се да се вратим, а Ерат који је дремајући на коњу капу изгубио, остаје. Незгодно му је да се враћа без капе, нада се наћи ће неку шајкачу код војника, а ни коњ не би могао да нас носи обојицу.

⁷⁸ Вероватније: Тополог? Али ако је тако било онда је скретање на запад према Хиршову био сувишан напор и губитак све драгоценијег времена.

Мој повратак се отегао. Коњ ме је једва носио. На два места заустављала ме је румунска стража. Влага, измаглица, хладноћа. Стигох у село мртав уморан и прозебао. Отишао сам у ону исту кућу, легао. Само сам желео да заспим, ма шта се потом догодило.

27.10.: Искача. Кара–Агач.⁷⁹ Нисам дуго спавао, јер су ме сваки час будили, но ипак сам се мало одморио. Целу ноћ је пролазила комора. Кола су шкрипала, чула се ларма.

Искача северно око 25 километара у ваздушној линији. Но, Велимировић ће наставити да упорно понавља Кара–Агач.

Кренусмо у веома смањеном саставу – једва да нас је било половина – око 7 сати. На путу групице наших војника. Једва се вуку. На једном месту наиђосмо на цео батаљон, управо његове остатке. Изгледају страховито преморени, неиспавани, гладни, обрасли су у браде. Причају да су се повлачили без плана и да је цела дивизија растурена.

Мада смо застајкивали, брзо стигосмо до места, где су се на обали одмарали наши пукови чекајући наређење за прелаз.

Упркос маси комора успели смо да нашим лазаретом брзо пређемо преко моста, иначе, добро саграђеног. Лазарет није комплетан. Недостају нека кола а и војници, али су сви лекари ту, чак и др Лав. Ерат, сав прозебао, има војничку шајкачу.

⁷⁹ Појављивање овог топонима и на овом месту, објашњиво је можда Велимировићевим замором? Кара–Агач је у том трену око 180 километара јужно.

У безбедности

Одахнули смо кад смо прешли.⁸⁰ Одмах смо продужили за село Кара–Агач.⁸¹ Стигосмо предвече. Брзо смо нашли стан у општинској кући. После свих потуцања и не умивања, изгледао нам је као рај, нарочито када је на сто донет самовар. Човеку некад мало треба па да се осећа потпуно срећан.

28.10.: Кишовито. На све стране блато. Отегао се лиман, а даље, у магли, преко Дунава, назиру се брда Добруце. Просто нам је невероватно да више нема бугарске коњице, ни аероплана. Не гладујемо, не мрземо се. Уживамо без стрепње од напада, опкољавања. Спава се, чита, једе. Просто идила. Променили смо стан. Сад смо Ерат и ја код једне Бугарке, у лепој собици у којој бих радо провео и 10 дана. Лазарет смо сместили у школи. Идемо тамо и пре и после подне, али ја немам много посла. Више су то преморени, прозебли људи; замишљени и утучени.

*

Цревна растројства су, сведочи Станојевић, при одступању из Добруце узела јачег маха. У исто време и код Руса. Те је међу лекарима било једно време говора, да има и колере, што није бактериолошки потврђено.⁸²

*

С каквим се одушевљењем пошло у Добруцу, а с у каквом се расположењу враћамо. Не чује се ништа одређено, мада се говори да дивизија нема више од 2.000 пушака, а треба да се поново врати у Добруцу. Наредник Пантић, заставник Првог пука, љубимац команданта Стојана Поповића, прича да је дошло до побуне команданата пукова и отказивања послушности команданту дивизије Хацићу. Руси траже да наша дивизија остане у Добруци код Дунава, а команданти пукова то неће. Сматрају да је виша руска команда својим неумесним вођењем операција упропастила и фронт у Добруци и нашу дивизију. Пуковнику Поповићу хтели су да одузму команду над Првим пуком, а он се одупро. Када преведем добровољце преко Дунава, грмнуо је, тек тад предајем пук. У Добруцу сам повео цео пук, а враћам непун батаљон. Од њих се не одвајам, па нека Руси сто пута наређују. Уз њега беху команданти Трећег и Четвртог пука, док се командант Другог није изјаснио.

Наредник Пантић је озбиљан човек и велики јунак. Тешко да би он нешто измислио.

30 и 31.10. Изгледа да овде не остајемо. Дивизија је отишла ближе мосту. Ми остајемо овде још неко време, а после ћемо, како се чује, за Измаил.

Променио сам стан. И лазарет је променио место. Имамо доста болесника. Долазе у колонама, изнурени, нерасположени. Не личе на војску.

Време суморно. И поред тога село нам изгледа као скривен затон, после Добруце, иако је она већ преко Дунава. Људи болују, одмарају се, и стално причају о догађајима и доживљајима у Добруци.

Не зна се шта ће даље бити с нама? Зуцка се свашта. Или натраг у Добруцу, или некуд на одмор.

⁸⁰ На територију Русије. „Ту код (понтонског) моста на левој обали“ пише Станојевић (1934) стајао је и командант дивизије пуковник Хацић са својим Штабом. Посматрам и размишљам и као да непрестано чујем речи: Ил' не да ђаво, ил' не да Бог. Наша дивизија је чинила чуда од јунаштва, у борбе је улазила с ветреним одушевљењем и највећим надама... Па ипак: Ил' не да ђаво, ил' не да Бог.“

⁸¹ И даље споран топоним.

⁸² Будући да колера по својој клиничкој слици може да буде веома слична другим цревним болестима, начело је да се она проглашава тек пошто се микроскопом верификују њени проузроковачи.

1 и 2.11. Треба да кренемо за Болград, па за Измаил, како кажу, на одмор и реорганизацију дивизије. Али прво да евакуишемо болеснике. Не зна се колико ћемо се где задржати, али сви се радујемо покрету.

У стану хладно. Време право јесење.

3 и 4.11. Болград, па село Броска.

Пошли смо јутрос још по мраку, по хладном времену поред лимана, ишли уз њега.⁸³ Са друге стране црне се поља. Понегде, заостала не посечена

кукурузовина. Доцније брежуљци са поравнатим њивама и јатима врана. Пролазимо кроз села насељеним чудноватим становништвом – Гагаузима – мешавином Бугара и Турака. Говоре искварен турски језик али су хришћани – православни. После ручка у једном малом селу, кренусмо даље, те смо пред вече стигли у Болград. Мала, врло лепа варош, на врло лепом месту, сва у вртovima. Средином вароши леп, простран булевар, а на његовим крајевима две величанствене цркве са позлаћеним кубетима. Варош препуна војске и коморе. На булевару се комеша свет. Официри наши и руски и много лепих и елегантних девојака. Неколико посластичарница, са симпатичним продавачицама, препуне су наших и Руса.

Врло пријатно место.

4.11. Село Броска. Врло пријатан дан, прави јесењи. Ујутру са сланом, а после тих, са мало сунца око подне. У Болгроду смо спавали у једној великој соби, нас четворица, на периферији вароши, где су се улогориле комора и нека артиљерија. Било је доста хладно у соби, али и то је добро кад се нашло. Пошли смо изјутра рано по густој магли. Тек кад смо изишли из вароши и попели се на узвишицу, проби сунце. У даљини и позади, као острвца у мору магле светлукала су позлаћена кубета цркава.

Пролазили смо покрај поораних њива црнице, уживајући што се крећемо без журбе, нервозе, страха. Ручали на путу у близини неког дворца, спахилука, налик на зачарани замак.

Пред вече стигосмо у Броску. Разместисмо се по кућама. Лепо село досељеника Украјинаца.

Лазарет нам је у једној великој кући на самом друму за Измаил. И кућа и кафана, али која не ради, и дућан. Др Лав и ја смо у једној лепој собици, мада са земљаним подом и без постеља. Спаваћемо на носилима.

У кући само газдарица, млада и снажна Украјинка, која нас је послужила чајем на руски начин, у својој соби. На столу самовар, свеже масло, ђевреци и слатко (*вареније*) од јабука.

У осталим просторијама су нам фељчери и болничари, апотека, канцеларије. Велика сала кафане је за болеснике. Готово да лични на болницу. У овом истом селу је и Завојиште.

Сви смо много задовољни, али је свима Добруца у устима. Говоре о њој као о нечем далеком и блиском, о нечем страшном што је прошло.

Др Лаву и мени командир је поверио да уредимо лазарет, и да му о томе за који дан реферишемо.

7.11. Село Броска. Јуче сам с командиром био у Измаилу. Ишли његовим фијакером. Мора у Штаб дивизије због неке доставе против њега. Путем ми се и пожалио. Сумња на др Гомберга и Федотова. Био је отворен и забринут. Рече да ће тражити осуство ради одласка и лечења у Москву, јер му је на месту где је имао апцес остала фистула. И Феодотов се спрема да напусти дивизију.

Иако су ме све те ствари интересовале, више сам посматрао околину, тражећи остатке чувене тврђаве, где је некада била велика битка између Турака и Руса, коју је опевао Бајрон. Никаквог утврђења нема, али је сама варош врло пријатна. Далека провинција на Дунаву, сва у јесењим бојама, са лепим булеваром и сквером, заливена сунцем. Просто ме је одушевила.

Остао сам до вечери, био у штабу дивизије и Првом лазарету, поред којих су и административне јединице, а пукови су размештени по селима.

⁸³ Закључило би се да иду поред Дунава. Ипак није реч о лиману (рукавцу Дунава) него о речици која долази са севера и улива се у Дунав. Болград је више од 10 километара удаљен од Дунава.

Дивизија се прикупила. Изгледа да је остало више него што се мислило, када смо при одступању стигли до Дунава. Рачуна се, сада, око 6.000 људи.

Има много новости. Стварно је дошло до сукоба између команданта дивизије и команданата пукова, и отказивања послушности. Постоје озбиљна неслагања између Штаба наше дивизије и Штаба корпуса у Одеси. Тамо се формира друга дивизија за коју су дошли, као и за цео Штаб корпуса, и официри с Крфа. Али, са прикупљањем добровољаца иде слабо.

Говори се да ће пуковник Хаџић бити смењен. Отићи ће на неку нову дужност. Света каже да је сам Хаџић то тражио.

Нешто руске војске је остало у Добруци да држи фронт у северном њеном делу. Тамо је затишје, али је генерал Зајончковски смењен са положаја главног команданта, а прича се, уз њега, још и неки други.⁸⁴

О неком нашем повратку у Добруцу нема говора. Одмараћемо се овде, попуњавати од прездравелих рањеника, па ћемо на пролеће на други фронт. Што нисмо остали у Добруци заслуга је, углавном, команданта Првог пука, пуковника Стојана Поповића, и Четвртог, пуковника Требињца, који су одбили да изврше наређење. Можда ће због тога одговарати пред војним судом.

Дознао сам жалосну вест да је погинуо потпоручник Никола Шајатовић, медицинар–пешак, с којим сам оно путовао на шлепу. Како се само, сиромах, мучио оне ноћи с кошмарним сновима. Као да је предосетио своју смрт. А нашли су га измрцвареног и унакаженог са дванаест његових војника, опкољеног многим мртвим Бугарима. Погинуо је већ при крају операција у Добруци.

Дуго сам остао у Првом лазарету, лепо смештеном на крају вароши. Ту смо се, као у неком клубу сакупили ми медицинари са Крфа. Причали смо о догађајима у Добруци. Био је и Михајло из Завојишта. Изгледа да њему најтеже пада што нисмо официри. Ми остали смо се некако помирили с тиме, само кад смо изнели живе главе.

А Добруца је завршена, као и Албанија. Остаће само прича и разочарање. Говори се о њој као колико јуче о Албанији. Много смо се надали. Да ћемо просто проћи кроз Бугарску, стићи у Србију. И – ништа.

А сад? Шта даље? Неизвесност.

Од оне снажне дивизије остало је 6.000 људи. Треба сад да се одморимо, поупнимо, па на пролеће, можда у Галицију? Ко то зна!? Боље је за сада уживати у миру, сигурности, топлој собици, у симпатичној Броски, која је насељена Украјинцима и Молдованима, и просто не мислити о томе шта ће већ сутра бити. *Чему бит, мого не миноват.* (Што ће бити не може се избећи.) Каже Гогољ.

⁸⁴ Гневном наредбом. „Руски цар и његова Врховна команда нису били хладни,“ пише Станојевић 1934, „кад су видели шта се догодило у Добруци. Цар је одмах телеграфски одузео команду генералу Зајончковском и на његово место упутио генерала Сахарова, који је одмах стигао на бојиште. Његова реч била је оштра као рез. Војници! Цар нас је овде послао с наређењем да тучемо непријатеља, а не да се утркујемо у бежању с избеглицама.“ Али, бадава...

Пребацивање на Солунски фронт

Даљу судбину Прве српске добровољачке дивизије испричао је Станојевић. Упућена у Измаил, дивизија је ту остала скоро до половине децембра. После је возовима пребачена у градове Вознесенск и Березовку у Херсонској губернији, северно од Одесе, на железничком путу Одеса – Кијев. Боравила је ту до јесени 1917. године када је упућена на фронт, у Бесарабију, који се распадао.⁸⁵

После узалудног чекања, у непосредној близини фронта, да се поправи морал руских трупа, које су се све брже осипале, дивизија добија наређење да се путем око света пребаци на Солунски фронт. Први ешалони сретно су промакли преко Архангелска, Енглеске и Француске, док су последња два, међу којима је био и Први лазарет, застали у Харкову, јер их је ту затекао бољшевички преврат. Пропуштени из Харкова, кроз два дана застали су у Јарославу и Вјатки и ту остали до Божића. Због прекида дипломатских односа с Русијом савезнички бродови нису више пристајали у Архангелску. Преостао је правац преко Сибира и Порт Артура, потом Сингапура, Цејлона, па кроз Суец...⁸⁶ У Солун је Први лазарет стигао 8. маја 1918. године.

Велимировић је, пак, успео да се привремено ослободи војне службе, и настави студије медицине у Москви. Прва његова сведочења о ратовању у Добруци објављивана су, у наставцима, већ с јесени 1917. године у једном московском часопису, за којим треба тек трагати. Одјек у јавности у корист Срба био је знатан. А примљени хонорар донекле је поправио његово незавидно материјално стање. Но ускоро ће октобарски догађаји потиснути и ратовање у Добруци. Те ће и Велимировић морати истим правцем, преко Сибира, с неколицином српских студената, а потом сам...

⁸⁵ Задрigli, здрави и снажни као тресак руски војници, дезертирали су у мањим групама и сваког дана путовали кући железницом. Поред моје болнице често су пролазили. Једнога дана чујем разговор у близини шатора између неколицине таквих и неких мојих болничара. Руси питају којој то војсци припадају моји болничари. Каква је то нова униформа, зашто су дошли на фронт. Болничари кажу да су дошли на фронт да се бију против непријатеља који хоће да пороби руске земље, као што је већ поробио српске. На то чујем овакав доброћудан одговор: ми више не ратујемо, напустили смо фронт идемо кући. А потом да и ми треба да идемо својим кућама. А ако не можемо натраг у нашу земљу, онда, веле, останите код нас. У нас ће бити земље и за вас. (Stanojević V.: Моје ratne beleške i slike, стр. 137–138)

⁸⁶ (2) Путујемо кроз Манџурију, а највише разговарамо о несрећној братској Русији, коју тек што смо оставили... Сећамо се сада многих детаља наших доживљаја... А наше успомене, без изузетка, дају нам повода, да подвучемо линију испод свих наших утисака и мисли о Русији и Русима и да констатујемо, да смо за време целог нашег боравка у Русији видели само братско добротинство, братску душу и безгранично гостопримство од свију и сваког, па и од бољшевика.

Ипак смо стигавши у Хабрин дахнули душом, јер смо се извукли из бољшевичког царства, у коме смо били у сталном страху, да нам се не деси какав малер, те да заглавимо у некаквој далекој сибирској паланци, где бисмо се сигурно лако растурили и где би свако био остављен својој судбини. Зебња је била утолико основанија, што су добровољци, за све време пута кроз Русију били стално под невидљивим ударцима разних бољшевичких агената, који су код многих налазили одзива, те је напуштање ешалона и губљење у пространој Русији била свакодневна појава, срећом не већих размера. По доласку у Хабрин, бројно стање наше јединице износило је 4.113 душа, док нас је при одласку из Јарослава било 4.564. (Stanojević, Исто, стр 158–159)

И путовање паробродима, није касније прошло без жртава. Уласком у тропске пределе, пише Станојевић, жега и запара су толико су постале неиздржљиве да су се од тога почеле осећати и тешке последице, јер се код многих јавила необична узнемиреност из узбуђеност. Тако је једне ноћи, редов Петар Штрабац, у наступу таквог психичког стања, скочио неопажено у море и удавио се, што су његови другови приметили тек сутрадан. (Исто, стр. 176)

Завршна реч

Др Милутин Велимировић припадао је оној генерацији српских интелектуалаца, која је, по речима Милана Кашанина, оставила своју младост и своје кости по аустријским и мађарским тамницама, десеткована и једва жива прелазила Албанију, борила се у Добруци и на Солунском фронту, лутала и просила у изгнанству од Рима до Лондона, ни ради чега другог до ради тога да живи као што живи цивилизован свет. И када је после свих мука и очајања борба била свршена, мир закључен и створена држава... увидели су не без ужаса да су сви од тог ослобођења и уједињења имали далеко више него они сами.⁸⁷

И породична судбина Велимировићевих прожета је лутањима и привидима.

Милутин је био по реду осмо дете. Његов отац, прота Милош Велимировић (1848–1920) о чијем се животу и делима, незаслужено мало зна, са женом Јеленом, рођеном Мортовански,⁸⁸ изродио је једанаесторо.

„Према оцу“, написаће др Милутин Велимировић, „осећао сам велико поштовање. Говорио сам му, као и мајци, ви... Импоновао је високим растом, озбиљном појавом, а кад би преко лета седео код прозора и писао у кућици у дворишту осећао сам и према њему и према тој кућици нарочито страхопоштовање.“

Милош је потицао је из племена Васојевића; а рођен је у селу Краљима које је тада било под Турцима. Богословију је завршио у Београду 1870. Прва његова служба беше у Чеву. Но убрзо је на заузимање руског конзула Јастребова именован за учитеља у Скадру, те је захваљујући његовом великом труду школа ускоро бројала 69 мушких и 19 женских ђака. После побуне Арнаута када је помоћ из Русије за плате српским учитељима пресахла, почела су потуцања: Ниш, Печењевац, Врање, Скопље, Риљане... Најзад је добио место учитеља у Читлуку, срез сокобањски. Ту ће упознати Јелену, ћерку Ћирице и Пијаде Мортовански, с којом се венчао 1875. године. Као добровољац Милош учествује у Српско–турском рату 1876. Тада му се родио најстарији син Милорад. У Читлуку ће угледати света и друго дете, Зорка (1878). Исте године рукоположен је за свештеника у парохији Слатинској, а потом Сокобањској. У Слатини је рођен син Борислав (1880), у Сокобањи кћери Драгиња (1883) и Љубица (1886). По окончању Српско–бугарског рата, прота Милош се са породицом пресељава у Пирот. У Пироту су рођене кћери Вукосава (1888) и Софија (1890), синови Милутин (1893), Велимир (1895), Александар (1898) и Станислав (1901).

Од једанаесторо потомака поживело је осморо. Софија је умрла још као дете, Драгиња од туберкулозе у својој 33., Александар је погинуо у 18. години живота.

Породица је једва састављала с крај с крајем, али су топлина, ред и рад, сваком придошлом њеном члану уливали трезвеност и сигурност, правремену зрелост и осећање заједништва, из којег се онда ласно развије родољубље.

Временом је прота Милош Велимировић, нарочито у Пироту, стекао велики углед. Доследан и честит, важио је и за изврсног беседника. Био је пријатељ заслужника и стваралаца широм Србије. Према забелешци његове кћери Вукосаве, током одступања српске војске 1915. године, видела је у Куршумлији „...како иде наш тата у друштву два ђенерала...“ Један је био краљ Петар Први Ослободиоц, други Павле Јуришић – Штурм. „Тата нам је после причао да је краљ желео да уђе у цркву, и да му наш отац чита молитву...“

Библиографију објављених и необјављених радова проте Милоша Велимировића, као и чланака о њему, сабрао је Гојко Антић.

Прота је поседовао књижевни дар, који се запажа и код све његове деце. Најстарија кћи Зорка постала је талентован и вредан преводилац. Др Борислав Велимировић је, по повратку у отаџбину, објављивао сећања и утиске о свом боравку на Далеком истоку, али је радо писао

⁸⁷ Милан Кашанин: Сусрети и писма, Пронађене ствари, Мисли; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004. стр. 69.

⁸⁸ Јелена је рођена у Београду, али су јој родитељи били из Беодре, из Баната.

песме. Његови необјављени рукописи пропали су приликом бомбардовања Београда 1941. године, а објављена његова дела још нису пописана. Љубица Попадић Велимировић писала је реалистичку прозу, махом приче. Од три романа, објавила је један, други је остао необјављен, трећи недовршен. У њеној библиографији је безмало иста сразмера објављеног и необјављеног као и у оца јој. Четврта кћи, која ће бити скромно сахрањена 1965. године на Новом гробљу, у Београду, поживела је од свих најдуже; а као вајар достигла светску славу. Била је, осим тога, сликар, дечји писац и путописац, илустратор, ликовни критичар, песник и преводилац, становник најзначајнијих европских метропола, пријатељ и познаник низа знаменитих људи из света уметности и политике, књижевности и музике, науке и забаве. Први пут је излагала 1913. године у Београду, последњи пут, такође, у Београду, 1952/53, али попис многобројних њених, по свету расутих, ликовних дела није потпун. Објављених њених рукописа, почев од песме брату Саши (1915), до постхумно штампаног чланка *Са Татјаном Сухопин код Морао Ваферуја; Како је умро Лав Толстој* (1994), је сразмерно мало; необјављених је много више. За повученим, енциклопедијски образованим Велимиром Велимировићем, који је сав свој радни век провео као царинарник, остало је необјављеног понајвише. Писао је песме, али се у његовој заоставштини могу срести и трактати: *Нешто о Богу, О химни, У сенци императора, О ћирилицу* (3), социолошка студија *О својини и ропству – од египатских фараона до Централног комитета*, превод философско–медицинског дела Клода Бернара *Увод у изучавање експерименталне медицине*, који ће др Милутин Велимировић узалудно покушавати да објави. И најмлађи Станислав био је стваралац и светски путник. Завршивши права и економију, радио је у Министарству иностраних послова. Обишао је Велику Британију, Француску, Турску, Албанију, Чехословачку, САД. Посебно се бавио се историјом железнице на тлу Србије. Сачувани су, међутим, само чланци, јер је главно његово дело *Историјски развој железнице у Србији*, опремљено ретким фотографијама, и богатом документацијом из иностраних архива (енглеских, грчких, турских, француских, италијанских, америчких) највероватније уништено. Тај рукопис који је, педесетих година прошлог века, требало да буде објављен у издању „Југословенских железница“ већ је био у штампарији, када је нађено да је брошура тог истог Станислава Велимировића *Панорама железничких проблема – Истраживање узрока кризе*, изишла у Њујорку – издаја националних интереса?! И почела је хајка. Те се и рукопису се губи траг.

У поређењу са својом генерацијом и породичном судбином др Милутин Велимировић био је боље среће; што се сразмере објављених и необјављених његових дела тиче, па и судбине. Студије медицине, које је у Москви започео, завршиће у Прагу 1921. године. Наредних 14 година радио је као срески лекар у Књажевцу, у коме већ на почетку своје лекарске каријере 1923. године успева да у корену сасече епидемију великих богиња. Кратко време је у Нишу, а онда, упркос жаркој својој жељи да службовање настави у Пироту, бива постављен за управника болнице у Ћуприји, па у Јагодини. Ту ће остати до краја Другог светског рата. Потом је неко време у Министарству здравља, а онда, на свој захтев, прелази у београдску Градску болницу (данас КБЦ Звездара), где је 1955. године пензионисан у звању примаријуса. Умро је у Београду 1973.

Иако ни његов живот није расплетен до детаља, несумњиво је да су га још од ране младости привлачиле и медицина и књижевност. Био је од оних људи за које су питања здравља, болести, смрти истовремено лична и опште човечанска, опипљива, и по лични опстанак битна али и философска. Здравље је последица не само телесне конституције (слабије или јаче), него и карактера, не само знања (просвећености) него и морала. Сматрао је да то важи и за уже и за шире друштвене заједнице, и да се здравље се кује личним напором. Постоје неминовно, неизбежно и непредвидиво – постоје Бол и Случај, као би рекао Џон Купер Поуис – па, ипак, ни у најтежим околностима појединац није баш сасвим беспомоћан. Што ће Милутин доказати и својим примером. Болешљив у детињству, касније ће се, захваљујући спорту, развити у снажног момка. Његова трезвена појава још на студијама уливала је поверење. А у Москви је друговао је с Мајаковским, Блоком,

Северјанином, с истом лакоћом, као и с припадницима боље или лошије стојећих тадашњих руских породица, земљацима и колегама; а та лакоћа општења с околином осећа се и у *Дневнику*. Путовао је смело, што вољно, што невољно а прва пучина коју ће угледати биће 1913. године – Тихи Океан.

Још у родном Пироту сарађује у литерарном друштву *Искра*, а његов додир с књижевношћу остаће доживотан. Прилоге су му објављивали: *Политика, Правда, Република, Мисао, Смена, Јужни преглед, Венац, Ратнички гласник...* Писао је и о јапанској поезији; с руског превео два уџбеника *Дечје болести* и *Школска хигијена*. А његови романи *После атентата, Тешке године, Неостварена љубав* и *Лутања*, тетралогија о Великом рату, делом и о Октобарској револуцији, у ствари су његови доживљаји, његова младост. У њима је заступљена Милутинова трезвена личност, па и карактерне особине свих Велимировића.

Ратовање у Добруци оставиће и у њему дубок траг, колико и српска патња у повлачењу 1915. године. Добруца чак и више.

А у Великом рату, она беше један од споредних фронтова, попут Солунског. Мада је према ономе што је по завршеном рату писао главнокомандујући потоњег генерал Сарај, јуна 1916. године, француски маршал Жофр предлагао је истовремено наступање Савезника, и са севера и са југа, и из Добруце и из Северне Грчке, како би се сломила савезница Централних сила Бугарска, а уз њу изоловала Турска, али под условом да Румунија ступи у рат, и да је обилато помогне Русија.⁸⁹ Отуд ни снови добровољаца о победоносном наступању до Србије не беху незасновани, попут невероватног очекивања да се Бугари против некадашњих својих ослободиоца Руса неће тући. А све то потхрањиваху блиставе смотре, подршке с највиших места: 16. маја смотра Председника српске владе Г. Николе Пашића, 21. маја смотра главнокомандујућег руског фронта генерала Брусилова, 22. маја смотра Цара Николе Другог, којом приликом је Цар добровољце поздравио са: „Помози Бог јунаци.“⁹⁰ 14. јула поздравна депеша Њ. В. Краља Петра... Али, сва та бодрења и признања мање су се тицала несаломивог српског духа а много више међународно правног преседана, што ће рећи, мало или ни мало оне муњевите Жофрове замисли. Оснивање српске добровољачке дивизије, с међународно правног гледишта отварало је широм врата настајању *будућих* војних јединица, *будућих* европских држава, Чехословачке и Пољске. А томе ће 1916. године допринети прилив нових 300.000 ратних заробљеника после Брусилонске офанзиве.

Но, и с гледишта Румуније, која већ четрдесет година није ратовала, југоисточни фронт у Добруци био је мање важан. Предност је дата западном, у Трансилванији и Ердељу, те је Добруца препуштена Русима, за које је опет то био споредан фронт. Отуд млитав и спор почетак, а ратовање неодлучно.

Насупрот томе Врховне команде Централних сила, поступале су баш као да су за ону Жофрову замисао добро знале. Њима је и дотадашња неутралност Румуније била неприродна. Већ у јануару 1916. године разрађивани су у Берлину планови за ратни поход против ње, но тек с јесени по обављеној жетви. Током Јула је на очиглед Румуна, до Свиштова пребачен велики аустроугарски понтонски мост, за прелаз трупа преко Дунава. Уласком у рат на страни Антанте, Румунија је, у ствари, претекла Централне силе, али се њена неприпремљеност, огледала на сваком кораку; а поготову у Добруци

Нешто пре тога, током августа 1916. године отпочела је на Солунском фронту Горничевска битка, контраофанзива Савезника, која, међутим, није имала никакве везе с већ помињаном замисли маршала Жофра. Уз силне жртве загосподариће српске трупе Кајмакчаланом, а у новембру ослободити Битољ. Но, даље њихово напредовање биће заустављено, до сада неразјашњеном одлуком Савезника; те сличност са ратовањем у

⁸⁹ Првобитна идеја Маршала Жофра, за ратне операције са Румунијом, у јулу 1916. године, била је да румунска војска јачине 200.000 људи, са 2–3 руске дивизије, пређе Дунав у сусрет војсци генерала Сараја, из Северне Грчке. Оваквом операцијом уништила би се непријатељска снага Бугарске, и успоставила веза Румуније и Русије са Солуном. (Споменица, стр. 51)

⁹⁰ Споменица, стр. 25.

Добруци постаје гдекад очита. Стало се и на Солунском фронту упркос скупо плаћеним победама, и уздрманом борбеном моралу непријатеља. А у Добруци где је крварила Прва српска добровољачка дивизија, после сваког њеног успеха уследило би – повлачење. Као да су се на Солунском генерал Сарај, а у Добруци генерал Зајончковски, такмичили у непознавању војног заната. Но у Добруци се све одиграло и брже и окрутније. Од два забатаљена фронта, опстаће само први, чије ће се заслуге за слом Централних сила умањивати и дан дањи.

Не треба се онда чудити ни разочарању добровољаца, ни Велимировићевом болу. То разочарење биће касније ублажавано истицањем заслуга добровољаца за српске успехе на Солунском фронту. Одморна, добро наоружана Трећа бугарска армија, не беше, истина, потучена, али је, барем, остала за Добруцу прикована, све и да се уз њу не рачунају једна немачка дивизија, ваздухопловство, тешка артиљерија и шест турских. Утеха, којој је придодато, још за трајања рата – југословенство, камен спотицања још током стварања не само Прве српске добровољачке дивизије, него и Добровољачког корпуса, на које се, одмах по настанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, гледало и овако и онако, махом кроз замањене и блатом испрскане *политичке* наочари.

Стога треба истаћи, да је иако подстакнуто српским победама, стварање добровољачке дивизије настало, баш као што у уводу Споменнице 1926. године истиче Анте Ковач *после* повлачења Србије у изгнанство; и хвалисаве објаве Централних сила светској јавности, да Србија ни као држава ни као војна сила више не постоји. Још један доказ, баш како вели Анте Ковач, да је прелаз *преко Албаније била више морална него физичка српска епопеја*. Одушевљење заробљеника до јуче припадника аустроугарских царских армија, *није се* умањило ни после тог привидног српског слома, ни руских пораза исте те 1915. године, па ни Савезничких невоља на свим фронтима.

С друге стране, то *несаломиво, ирационално* одушевљење пламсало је тада само код петине оних који су по својој националној припадности могли у добровољце. Беше особено да се у добровољце није јавио ни један официр са чином већим од капетанског. Хрлили су скоро искључиво млади људи, који су добро знали каква је голема неман Аустрија, и да је поћи из њене војске у било које добровољце, стављање на коцку не само свог живота, већ и живота својих родитеља, па и родбине. Ни братски чехословачки и пољски легионари, запажа Ковач, који су ишли српским трагом, нису имали своје Добруце ни онаквог јадовитог, грозног фронта као што беше Солунски. Требало је *тада* имати вере. И *то* поднети. И у томе лежи сва узвишеност добровољачког покрета, који је, вели Ковач, био вођен идејом: *помоћи брату у невољи, а онда с њим саградити заједнички дом*. А можда, додајемо, и свеопштем тадашњем уздању Срба у *иманентну метафизичку правду*, у тврдом веровању да патња увек и увек мора да води васкрсењу.

Добруца је, свакако, затекла и зачудила дипломатију и на једној и на другој страни, али је избеглој српској војсци на другом крају Балкана пала као мелем на рану.

И баш та упереност погледа у Србију, тада државу у егзилу, та *ирационална*, како се свима тада чинило, окренутост једној безмало претпоставци, једном привиду, могла је са ове или оне политичке тачке гледишта, а пре свега у погледу још недоговореног устројства будуће братске државе, да буде схваћена не као чежња за опстанком, већ као непожељни пијемонтизам, србодоминација, унитаризам, и тако даље и тако даље, од тада па до вечности.

И схватана је. Запловило се у дебате, и у сукобе још у Одеси. Те је зарад опстајања *борбене јединице*, десетак добровољаца официра морало да буде враћено у логоре, неки због одбијања да потпишу изјаву да се у дивизији неће више бавити политичким радом, други због непоузданости сличне врсте, трећи због одбијања заклетве краљу Петру. И, тек потом се кренуло у крвав бој.

Не попуњавању дивизије маршевим четата, треба додати и то да заробљавања добровољаца од стране непријатеља није било, све до доласка фелдмаршала фон Макензена. Из чега онда произилажаху сва она строга наређења да се ни један једини рањеник не сме непријатељу оставити. Добровољци су, можда, били весници преокрета, но у Добруци су

сматрани отпадницима, за које Хашка конвенција, закони и обичаји рата бејашу мртво слово, који се, ни пре тога спрам Срба нису нарочито поштовали.

Најзад, и формирање Југословенске дивизије на Солунском фронту било је по узору на Прву српску. Настајала је што од пристиглих њених делова, што од добровољаца из свих крајева света. Само, да ли је добруцанским ветеранима баш тај нов назив, одиста, био важан? Па и када им је саопштена одлука Крфске владе о послератном даривању по пет хектара земље, томе су се, у себи, тада насмејали. Тек касније, вели Анте Ковач, када се увидело ко се све богати и прси на рачун ратничких жртава и како се занемарују истински ствараоци нове државе, тек тада су се преживели добровољци, *материјално упропашћени, а морално пригњечени*, досетили да захтевају обећано. Али тада се заграктало са свих страна да су за новце ратовали! И требало је, само деценију касније с муком доказивати да све те одличнике у добровољце није повукла *тежња за наградом*... Или чак ратном славом, већ за *опстанком*. Да је Србија Слободија за њих увек и увек постојала, чак и када је изгледало да је уништена.

Требало је причати причу испочетка, штампати *Споменицу*⁹¹ и подизати споменик у Мецидији... Али коме? Југословенству? Српству? Херојству? Изгинулима? Једној младости? Њеним надама? Вери? Ко би то могао да расплете, особито данас када *митологија*, поводом најопипљивијих српских патњи, све безочније постаје *погрдна*, кључна реч.

Како год било, медицинар Милутин Велимировић и др Владимир Станојевић рекоше своје.

А потомство?

Ех...

Зна ли потомство да је заборав само наоко безазлен? А у ствари је осветољубив, крволочан и подмукао, баш попут неискоришћених оних победа у Добруци.

Крај

⁹¹ Упркос извршном предговору Анте Ковача, обиљу изнетих докумената, и трезвеном писању Војина Максимовића у *Споменици* је ипак недовољно, осветљен преокрет у бици код Кара–Синана, који је био пре свега психолошки и морални, настао *после* иступања и готово тренутне погибије Ристе Дуждевића Тохоља и Јордана Николића. Један од разлога је, можда, и тај што је Ристо Дуждевић Тохољ био припадник *Црне Руке*, чији су чланови после Солунског процеса и Аписовог погубљења пали у немилост. Отуда *Споменици* недостају можда баш ови Милутиновићеви редови: „Српски официри с Крфа маршовали су са војницима који су до јуче припадали непријатељским армијама. Истина, све су то били добровољци у чију се верност није дало сумњати, па ипак је лебдело питање како ће се сви они држати у првом боју...” Поступак Ристе Дуждевића Тохоља развејао је у трену све те недоумице, на делу показавши ко је и шта је тада био — српски официр.

Напомена

Према документацији др Александра Недока, лекар потпоручник Јосип Ерат, прикључио се касније југословенском пуку „Матија Губец“ у Томску, а потом му се губи траг. Др Лев Иванович Поливец (Лав Поливец, „Љовушка“) приспео је на Солунски фронт са ешаломом који је ишао преко Порт Артура, Сингапура и Суеца. Касније ће наставити да обавља своје дужности и у војсци Краљевине Југославије.⁹²

⁹² Александар Недок: Санитет српског добровољачког корпуса у Русији 1916–1917; Српски војни санитет у 1916. години, монографије научних скупова АМН СЛД, серија Б, вол. 1, број 2, 2007 (стр. 169, 170 и 166)

Захвалност

Само строга заповест покретача и овог књижевно–историјског истраживачког подухвата, историчара г. Милорада Радевића, спречава писаца ових редова да му посвети и ову књигу. Те осим њему, а у погледу налажења и прикупљања драгоцених података писац изражава нарочиту захвалност изузетно љубазном особљу Архива САНУ, на челу с г. Миланом Станићем, затим, геологу и библиофилу г. Живораду Крстићу, и у истој мери, писцу и публицисти г. Миодрагу Тохољу.